

ШЫЛН

НИИТИЛЕЛ-ПОЛИТИКТИГ СОЛУН

1925 чылдың
август 31-де
үнүп эгелээн

№ 88 (16699)

2003 чылдың
ИЮЛЬ 17,
четверг

Ат салган шагы 16.45
Садар өртээ 3 рубль.

Чазак Даргазының ажил-албаны

КАДЫ АЖЫЛДАЖЫЛГА ХАНЫЛААР

ТР-ниң Чазак Даргазы Ш.Д.Ооржак пятницада «Сибирь ОВК» банкының удуртукчулары-биле ужурашкан. Банкының баштаар черинин даргазы А.В.Девяшин ук банкының калбак үнүшкүнүг хуралы ооң бүгү 13 филиалының директорларының киржилгези-биле Кызылга болурун Чазак Даргазынга дыңнаткан. Кызыл хоорайы ээлчеглиг хурал эрттирери-биле шилип алганы таварылга эвес: банкының Тывада филиалы эрткен чылдың, ылаңгыя 2003 чылдың ийги кварталының түнели-биле улуг чедишкннерни чедип алган. Филиалдың чылда саарылгазы АКШ-тың 10 миллион доллары четкен, артып каап турар хөрөнгизи 1,5 миллион доллардан эвээжевейн турар. Банкының ачы-буянын республикада үш өг-бүлениң бирээзи ажыглап, акшазын шыгжадып, чээли-биле эт-септи садып ап

турар. Пенсионерлерниң шыгжа-мырларынга хуу төлээрин бедидерин, пластиктиг карточкаларны ажыглаарын калбартыр деп турарын аалчылар Чазак Баштыңыга база дыңнаткан. Бо чугула органы ам дээрзинеде Сибирьниң 4 девискээринге, ооң иштинде Тывага калбартыр деп турарын олар дыңнаткан. СибОВК-ның удуртукчулары ТР-ниң Чазак Даргазының бирги оралакчызының хүлээлгезин күүседип турар Ш.В.Кара-оол-биле ужурашкаш, биче бизнести хөгжүдөр айтырыгларны чугаалашканын Ш.Ооржакка чугаалаан.

Тывага банк херээн сайзырадырынга чедирип турар дузазын дээш ОВК банкының удуртукчуларынга четтиргенин Шериг-оол Дижижикович илергейлээн болгаш чедишкннерни оларга күзээн.

Бистиң корр.

ХҮЛЭЭП АЛГАН

ТР-ниң Чазаның Даргазы Ш.Д.Ооржак Сибирьниң болгаш Ыраккы Чөөн чүктүн эксперименталдыг ветеринария институтунун профессору Сергей Димов болгаш малдың брющеллез болгаш туберкулез аарыгларының Бүгү-россий ЭШИ-ниң лаборатория эргелекчизи Петрос Аракелян-биле ужурашкаш, мал аарыгларының айтырык чугаалашкан.

Амгы үеде Тывада малдың брющеллез аарыгы-биле демисел чорударының 3 чыл хуусаалыг программазын боттандырып турар. С.Димовтун бодалын езугаар алырга, кыска хуусаалыг бо программа доостурга, 10 чыл хуусаалыг чаа программаны тургузары чугула бооп турар. Ону Чазак Даргазы деткээн.

Ю.ШЕЛУДЬКО.

ЧАА БАЖЫНЧЕ КӨШКЕН

Эрткен субботада Кызылдың Фрунзе кудумчузунда чаа туткан бажыңче 24 өг-бүлө көжүп кирген. ТР-ниң Чазак Даргазы Ш.Д.Ооржак бажыңчың чурттакчыларынга болгаш тудугну эки шынарлыг чоруткан тудугжуларга байыр чедирген.

«Зурначян» деп хууда бүдү-

рүлге ол бажыңчы туткан. Ук бажыңчың архитектуразы база бир янзы болган. Бажыңчың тендер езугаар өртээ 19 млн. рубль. Дараазында айда ол-ла кудумчуга 27 квартиралыг чаа бажың база көстүп келир.

Альберт ХОМУШКУ.

Соңгулдалар-2003

БАШТАЙГЫ ТҮҢНЭЛДЕРИ

Улуг-Хем кожуунун чагырга даргазының соңгулдалары 2003 чылдың июль 13-те болуп эрткен. Аңаа даңзыда кирген соңгукчуларның 67,26 хуузу бадылаашкынга киришкен. Кожуун чагыргазының даргазынга соңгудуп алырынга кордаан 5 кандидатты чажыт бадылаашкының бюллетенинге кириген турган. Бадылаашкының түнелин кожуунун соңгулда комиссиязы үндүргөн. Кандидаттың иштинден кым-даа 50 хуу бадылаашкыны албаанындан бо эрге-дужаалга соңгуктан кижичок болган. Виктор Пю-

рюна дээш соңгукчуларның 43,13 хуузу бадылаан, ыңчангаш өскелерни мурынап турар. Ооң удурланыкчызы Каадыр-оол Көшкендей 24,94 хуу бадылаашкыны алгаш, ийги черни ээлээн. Арткан кандидаттар оон-даа эвээш бадылаашкыны алганнар. Улуг-Хем кожуунун муниципалдыг соңгулда комиссиязы катап соңгулдалар кажан болурун чарлап дыңнадыр. Баштайгы хей бадылаашкыны алган ийи кандидатты чажыт бадылаашкының бюллетенинге кириер.

Алдан-маадырларның тура халыышкынының 120 чылынга

ДӨЗЕП САЛГААР

Иштикиниң болгаш даштыкының дарлакчыларынга удур хосталга, эргешөлээ дээш демисежип чораан алдан-маадырларның салгалдары Сүт-Хөл кожуунун девискээринде хөйү-биле ажылдап, чурттап чоруурлар. Олар өгбелериниң бодалдарын, күзеп

чораан күзелдерин күүседиринче боттарының ажил-херээн угландырганнар. Алдан-маадырларның салгалының бирээзи Суг-Аксы суму чагыргазының даргазы К.С.Ооржак-биле бистиң корреспондентивис чугаалашкан.

— Кирилл Санчьевич, силерни алдан-маадырларның салгалының бирээзи деп дыңнадым.

— Ийе, шын чүве.

— Кым деп маадырның салгалы силер?

— Ачам — Хөлчүктүг, авам — Манчүрек чурттуг улус. Авамның ачазының адазы Шожапай дээр ядыы арат чурттап чораан, ол алдан-маадырларның тура халыышкынынга киришкеш, эргешөлээ дээш демисежип турган. Ооң оглу Даржаа үш харлыг турда, Шожапайны туткаш, Улястайга шаажылап өлүргөн. Ооң кадайы Чолдак кадай деп шолалыг өгбевис Сайырның оруу-биле бар чорааш, шаажылаткан маадырларның баштарын аскан чагыларга таваржы берген, өөнүң иштиниң кезегезинден ол танып каан деп кырган-ачам чугаалап органын дыңнаан мен.

Шаажылатканның оглу Даржаа Монгуш өзүп келгеш, тос ажы-төлдүг болган. Ооң ийи дугаар уруу Натпит Даржаеваның эң хеймер оглу мен. Кыргызан-ачам Даржааның оолдар, кыстары күш-ажылга кончуг ынак, тыва улустун чаагай чанчылдарын, езулалдарын эки билер, оларны

ыдыктыгы-биле сагыр кылдыр өстүрүп кижизиткен төлептиг кижилер болган.

— Оларның аразында кымнарны онзалап адап болур силер, Кирилл Санчьевич?

— Шуптузу-ла ажил-ишчи, чараш, чаптанчыг аажы-чангыг кижилер чүве. Оттук Даржаевич «Алдан-Маадыр» совхозка бригадирлеп, малчынап хөй чылдарда ажилдаан, ниитиниң малының баш санын өстүрер херекке улуг үлүүн кириген кижичи, ыңчангаш алдарлыг малчын атка четкен. Доржу — хөй чылдарда иштики херектер органынга күш-ажылын бараалгаткан, сурагыг кижилерниң бирээзи. Оон өскелерин-даа адап болур мен. Мээң алдан-маадыр өгбемниң салгалдары ыңдыг алдар-аттыг, сурагыг болганынга чоргаар-

ланып, олардан үлегер-чижекте ап чоруур бис. Хосталга, эргешөлээ дээш демисежип чораан өгбелеривистиң бодап чораан бодалдарын бодарадыр, күзеп чораан күзелдерин күүседир, оларны дезеп салгаар дээш амгы

(Уланчыгы 2-ги арында).

СӨӨЛГҮ ШАКТА

◆ Президент В.Путин РФ-тиң экономиктиг хөгжүлдө болгаш садыг сайыды Герман Грефти келдиргеш, чугула сорулгаларны салган. Россияда ниити иштики продукция бүдүрери чартык чылда 7,2 хуу болганын ол дыңнаткан. Чыл төнчүзүнге чедир аңаа ам-даа 2 хуу немежи болурун ол чугаалаан.

◆ Россий-грузин кызыгаар кырында «Абакс» дээр америк шпион самолеттер көстүп кээри уламчылап турар. Ону барымдаалааш, Россияның Чепсектиг Күштериниң кол штавы Кавказ девискээринге С-300 деп ракета системаларын тургузарының айтырыын көдүргөн.

◆ Краснодар крайга дайынчы өөредилге кылып чораан реактивиг Л-39 самолет чуура дүшкөн, ооң ийи ужудукчузу өлгөн. Авария ужудукчуларның

частырынындан болган деп, комиссия дыңнаткан. Ол-ла шериг өөредилге кезээнге чоокта чаа МИГ-29 реактивиг самолет база чуура дүшкөн.

◆ Приморье крайда шериг чепсээ шыгжаан Таежный суурда складтарга частыышкын болган. Ындыг частыышкын чаңгыс удаа эвес бооп турарын барымдаалааш, крайның губернаторунун айтыышкынын езугаар бүгү шериг складтарыга хыналдаларны чорудар.

◆ Новороссийскиге шериг албаны эрттирип турган биче сержант Владимир Брюхов таңнылдап турар үеде кезээн кагаш, дескен. Ийи хонганда ону хоорай кыдыында арыг иштинден тып алган, ол ап чораан автомады-биле өөрүн боолаан. Брюховту балыглааш, госпитальге аппарат чорда, өлгөн.

◆ Иштики херектер яамы-

зының хүрээленинде хээли алып чоруктарны туюлунга чедир узуткаар бис деп, сайыт Борис Грызлов чугаалаан. Мени өске черге ажилдаар дээн деп чугаалар меге, бо дужаалга томуйлаан болганда, ажилымдан дүжүргүже маңа ажилдаар мен деп, Б.Грызлов дыңнаткан.

◆ Шамиль Басаевтиң удуртулгазы-биле Чечен Республикага кижилер оорлап турган 4 дээрбечини туткан. Истелге чоруп турар. Тель-Авивке бир палестин террорист кудумчуга чораан үш херээженни бижек-биле балыглаан, оларның бирээзи өлгөн.

◆ Американнар Иракты ээлеп алгаш, ам ону улам ханыладыры-биле Багдатта чамдык кудумчуларны америк аттар-биле адап эгелээн, чижээ, ийи кудумчуга Охлакома, Пенсильвания деп аттарны ты-выскан.

(АГЕНТИЛЕЛДЕР
МЕДЭЭЛЕРИНДЕН).

Алдан-маадырларның тура халыышкынының 120 чылынга

ДӨЗЕП САЛГААР

(Төңүзү, Эгези 1-ги арында)

салгалдың кижилери ажылдап чоруур бис. Кол чүүл — алдан-маадырларның алыс күзели боттанган, Тыва Арат Республика 1921 чылдын август айда тургустунган. Оон бээр бо хүнге чедир тыва күрүнениң тургузуу бурунгаар хөгжөөн, сайзырал моон сонгаар-даа уламчылаар.

— Суг-Аксы суур кожуунун төвү болгай, эң-не хөлдүг чер ол. Өске суурлардан ол үлгерлиг чаагайжыттынган, арыг-шевер, корум-чурумнуг турар ужурлуг. Ам болур улуг найырга кайы хире белеткенип тур силер?

— Суму чагыргазы белеткелди чазын-на эгелээн. Бирги ээлчеге, өг-бүле бүрүзү ногаалар аймаан, картофельди эрткен чылдан хөйну тарып алырынче кичээнгейни салдывыс. Каш удаа хуралдап тургаш, бо талазы-биле элээн ажыл-херекти кылдывыс.

Чаагайжыдылга айтырыын бир онзалап көрдүс. Школа, эмнелге болгаш өске-даа албан черлериниң бажыңнарының чанын чаагайжыдар, ыяштар, чечектер тарыыр ажылды организастыг чоруткан бис. Коллективтер кежигүннери, ажыл чоктар, школачылар бо чугула ажылга идепкейлиг киришкен, улуг хемчээлдиг ажылды кылган. Чуртталга бажыңнарының херимнерин септээр, эде кылыр, чаагайжыдар талазы-биле ажылдарны чоруткан. Суурнуң кудумчуларында тараан ыяштарны кажаа-

лаан, бичи херимнерниң дыка хөйну чаарткан.

Суурнуң кол Алдан-Маадыр, Байыслаң, Степная кудумчуларынга сайны төккөш, дескилеп, чаагайжыды кылыры дооступ турар.

Моон түннелинде Суг-Аксы суур мурнукузундан чаагайжыттынган, арыг-силиг, аян-шинчилиг болу берген. Чаагайжыдылга ажылы уламчылап турар. Чылдың кайы-даа үезинде ол соксаар эвес.

— Колдуунда чаагайжыдылга дугайында чугааладынар, ажылгалга кирер чаа тудуглар бар бе?

— Чүгле чаагайжыдылга эвес, байырлалга бүгү талазы-биле белеткенип турар, мындыг бис. Аалчыларны хүлээп алырындан эгелээш, хондурары, чөмгерери, машиназын кая тургузарына чедир көрүп, шийтирлээр айтырыллар-ла хөй боор чүве-дир. Чаа Культура бажыңын бо хүннерде ажылгалга кирир бис. Ол ышкаш мурнунда октааттынган турган бажыңны эде дерип септээр, социал төптү ажыткан. Суурнуң базаарын, стадионун эде дерип турар болгаш өске-даа ажылдарны кылып турар бис. Байырлалга чедир кылыры-биле көрдүнгөн ажылдарны бүрүнү-биле дооскаш, чоннуң байырлаарына таарымчалыг байдалды тургузар бис.

Айтырылларны Таан-оол ХЕРТЕК салган.

Василий БАЛЧЫЙ-ООЛДУҢ чуруу.

Алдан-Маадыр ортумак школазының арга-дуржулгалыг башкылары А.Ш Куулар биле У.М. Ооржак.

ДЕМИСЕЛДИН ЭГЕЛЕКЧИЛЕРИ

Сүт-Хөл—алдан-маадырларның чурту. Оларның тура халыышкыны тыва чоннуң төөгүзүнде болгаш сагыш-сеткилинде онзагай черни ээлеп турар. Алдан-маадырларның хосталгаже чүткүлдүг демиселинин дугайында төөгүчүлөр, чогаалчылар, композиторлар, чурукчулар хөйну сөглээннер. Оларның маадырлыг чоруун, чырык овуру-хевири В.Көк-оолдун «Самбажык» деп шиизинде, С.Сарыг-оолдун «Алдан дургун» деп романында, С.Пюрбюнуң шүлүктөрүндө, А.Чыргал-оолдун симфониясында, В.Тас-оолдун, С.Лаңзының чуруктарында, Ортун Сарыгларның тураскаалдарында синирип каан. Доктор Ю.Аранчинның «Алдан-Маадырларның тура халыышкыны» деп номунда, өгбелерге тураскаадыг «Алдан-Маадыр» деп номда төөгүп бижээн.

Сүт-Хөлдүң Кара-Даглар, Оргу-Шөл аныктарның дайынчы, күш-ажылчы поход кылыр ыдыктыг черлеринге хамааржыр. 1970 чылдың чайынында Чөөн-Хемчик (Сүт-Хөл кады турган) кожуунуң комсомолчу аныктары Оргу-Шөлге аныктарның следун эрттирер эгелекчи саналды үндүргөн. Ону комсомол райкому деткээш, ол чылдың июнь 9-10 хүннеринде слетту эрттирер дугайында доктаалды хүлээп алган.

Ынчан «Сүт-Хөл» совхозтун директору Базыр Монгуш, партком секретары Токпак-оол Сарыглар, ажылчын комитетиниң даргазы Дмитрий Таспаяк, комсомол комитетиниң секретары мен, Чалчык Ондар, турдуvus. Слетту эрттирериниң кол белеткелдин чорударын бистерге дааскан. Маңаа комсомолчулар улуг рольду ойнаан. Комсомол ажылдакчылары Юрий Монгуш, Шыдар Монгуш, Дадар Куулар, Анатолий Монгуш, Алдан-Маадыр салбырының аныктары Эмма Ондар, Куулар Кириллов болгаш өскелер-даа Оргу-Шөлге слет болур черни кыска хуусаада кылып дооскан.

Кожуунуң ажыл-агыйларындан он бир команда аңаа киришкен, ону сонуургап көргөннерниң саны хөй болган. Ынчангаш ол организастыг бедик деңгелге эрткен деп үнелелди алган чүве.

Тыва хүрештин, чиик атлетиканың, хол бөмбүүнүң маргылдаалары кончуг солун болуп эрткен. 32 шилиндек мөгениң хүрежинге Апыш-оол Ооржак шүүлген, Чалчык Ондар жүжүрлөшкөн. Слеттун эң солун кезээ Найыралдың оода болган. Аңаа Төрээн чуртка, совет чонга, найыралга, ынакшылга, күш-ажылга тураскааткан шүлүктөр, ырлар мөөрейлери командалар аразынга орай дүнге чедир уламчылаан.

Сураглыг Кара-Дагның баарында Оргу-Шөлге амгы эртип турар алдан-маадырларга тураскааткан байырлалдарның үндезилекчилери Чөөн-Хемчик кожуунуң аныктары болган деп санап турар бис. Оң соонда чылдарда орта байырлалдар эртип турар болу берген. 1973 чылдың июнь 1-2 хүннеринде алдан-маадырларның тура халыышкынының 90 чылынга тураскааткан байырлалды СЭКП Чөөн-Хемчик райкому биле райкүүском организастап эрттирген. Орта Өвүр, Барың-Хемчик, Бай-Тайга, Улуг-Хем кожууннардан төлээлер, спортчулар кээп киришкен.

Байырлалга тураскааткан янзы-бүрү спортчу маргылдаалар болуп эрткен. Тыва хүрешке 96 мөге хүрешкен, аңаа «Алдан-Маадыр» совхозтун кол инженери Макара Донгак шүүлген, Чөөн-Хемчиктен Бопаш Донгак үжүрлөшкөн. Аът чарыжына Сырат Кара-Салдың шилги ағы эрткен.

Совхоз байырлалга элээн белеткелдиг ужурашкан. Малчынарның кыштагларынче машина оруктарын ажыткан, суурнуң кудумчуларын чаагайжыды кылган, бажыңнарының херимнерин агарты чугайлаан, хөй ыяштарны олурткан.

1983 чылда алдан-маадырларның тура халыышкынының 100 чылын республикага калбаа биле демдеглээн. Ону СЭКП обкому, Тыва АССР-ниң Министрлер Чөвүлели организастап эрттирген. Алдан-маадырларның тура халыышкынының ужуру-дузанының, оларның бодалдарының, күзелдериниң амьдыралда боттанып турарының дугайында суртаал ажылын калбартып чоруткан. Оргу-Шөлдүң Сарыг-Сигенниг арт кырынга алдан-маадырларга тураскаалды ажыткан.

Демир аймаандан шуткуп кылган тураскаалдын автору ол чер чурттуг Ортун Сарыгларга «Тыва АССР-ниң культуразының алдарлыг ажылдакчызы» деп хүндүлүг атты тывыскан. Ынчан «Алдан-Маадыр» совхозтун экономиказы сайзырап эгелээн, Бүгү-эвилелдин сочтарыжына тилекчи болуп үнгөш, ССРЭ-ниң Улус ажыл-агыйының чедишкенириниң делгелгезиниң Хүндүлел самбыразына киир бижиткен. Байырлал бедик деңгелге болуп эрткен.

1993 чылда алдан-маадырларның тура халыышкынының 110 чылынга тураскааткан найыр бүгү Тываның байырлалынче шилчээн. Тываның чону ийи-үш хүннүң дургузунда Оргу-Шөлге ону демдеглээн. Кижки бажы кизирт, аът бажы козурт, машина-техника элбек болган. Республика чергелиг маргылдааларга спортчулар идепкейлин, мергежилдин көргүскенер. 18 хар чедир назылыг оолдар аразына хүрешке Шемиден Евгений Куулар шүүлген. 128 улуг мөгелерниң хүрежинге «Шамбалыг» совхозтун анык мөгези Аяс Монгуш тиилээн. Ол ышкаш аът чарыжы болгаш өске-даа маргылдаалар көрүштүг болган. Бо дугайында «Алдан-Маадыр» деп номда, даштыкы журналдарда парлаан. Алдан-маадырларның тура халыышкынының 110 чылынга тураскааткан байырлал Тываның бедик культуразын көргүскен деп үнелелди чыылган чон берген.

Алдан-маадырларның тура халыышкынының 120 чылының байырлалын демдеглээр-биле бо хүннерде белеткел ажылдары чоруп турар. Элээн каш чылдарда кылып чадаан Теве-Хая—Суг-Аксы аразының автооруун асфальтылап турар. Кожуунуң сайзыралына ол ужуру-дузалыг болур. Оон өске-даа белеткел ажылдарын кожуунда чорудуп турар, ынчангаш эвилелдиг демиселдин эгелекчилери—чаңгыс чер-чурттугларывыс алдан-маадырларның байырлалын төлептиг уткуур бис.

Чалчык ОНДАР, Сүт-Хөл кожуунуң Төлээлекчилер хуралының секретары.

РФ-ТИҢ ЧАЗААНГА ДИЛЕГ

Тыва Республиканың Чазак Даргазының нефть продуктуларына акциз төлевирлерин сайзыраңгайжыдар талазы-биле кыйгырыын сайыттар кабинетти чүүлдүтүнгөн.

Чыл эгезинде кириген акциз төлевириниң чаа системазы федерация субъектилериниң орулгаларына оларны долу хемчээлге кирибейн турар. Тывага бо чылдың баштайгы чартында республика бюджетинге акцизтерден 12,8 млн. рубльди кирир тургаш, 5,7 млн. рубльди кириген, а беш айлар дургузунда Москвага үш млрд. ажыг, Башкирияга, Омск областа 2 млрд. рубль арткан.

Акциз төлевирлериниң системазын сайзыраңгайжыдар инициативаның эгелекчизи Краснодар край болган. Нефть продуктуларын боттары бүдүрбейн турар девискээрлер краснодар-

жыларның эгелээшкенин деткээн. Тыва Республика база аңаа каттышкан.

ТЕНДЕРЛИГ САДЫГЛАШКЫН СИСТЕМАЗЫНДА

Медицинаның ыяап-ла камгаладылгазының (МЫК) республикада фондузунуң болгаш ТР-ниң Кадык камгалап яамызының аразында үр дугуржулгаларның түннелинде МЫК-тың республика фондузунуң саң-хөө шимчээшкениниң түр системазын тендерлиг садыглаашкыннар системазында бадылаан.

МЫК-тың системазында 31 эмнелге-профилактиктиг албан черлерин ук фонд 173 млн. рубльге акшаландырар ужурлуг. Эмнелге-профилактиктиг албан черлериниң акшазының чартык кезин эмнелге чорудуун хандыраарына ажыллаар, өске чартыын эм аймаа, аш-чөм садып алыры-биле тендерлиг садыглаашкыны дамчыштыр эрттирер.

СПУТНИК ДАМЧЫШТЫР...

Мөңгүн-Тайга кожуунуң Мугур-Аксы сумузунга спутник харылзаазының дериг-херекселдерин садып алыры-биле 600 муң рубльди үзүп берген.

Телевилел-смета документилерин Красноярскиде «Искра» деп каттыжышкын белеткээн болгаш 2 млн. рубль өртектиг спутник харылзаазының станциязын четчелеп, эптеп эгелээн.

СПОРТ ОРДУЗУН ТУДАР

ТР-ниң Чазаның Даргазы эрткен вторникте Санкт-Петербуртта спорт тудуглары чорударына специализастаан фирманың төлээлери-биле ужурашкаш, Кызылдың мурнуу микрорайон биле аэропорт аразына Спорт ордузун туду-

Кысказы-биле

рының айтырыын чугаалашкан. Спорт ордузу көрүкчүлөр олурар черлиг, шывылыг спорт ареназы болур. Белеткел эрттирер 6 зал, хеп уштур, чүтүр черлер база турар. Спорт ордузундан ырак эвеске ниити чуртталга бажыңныг школа-гимназияны тудар. Уругларның, улуг кижилерниң дыштанылгасына таарымчалыг байдал тургустунар.

КЫШКА БЕЛЕТКЕЛ

Кызылдың чылыг четкилериниң кышка белеткелдин чугаалашкан хуралды Ш.Д.Ооржак эрттирген. «Тываэнерго» ААН-ниң септелге бригадаларын кижилер, техника, материалдар-биле хандырган соонда, айткан участоктарга хоорзалар солууру доозулган. Ниити чарыгдал 800 муң рубль ажыг болган. Бо ажылды график езугаар уламчылаар.

Бистиң корр.

Шагаан-Арыг чедер дээн күзелім бүтпестеп пат-ла болган: чок болза акша чок, чок болза хөлге чок азы кандыг-ла бир өске чылдагаан тыптып кээр. Чоокта чаа ам-на харын четтим.

Кызылдан үнгөш, Улуг-Хемге чергелешкен асфальтылыг кылаң оруктан куду алзы эстедиле баткан бис. Мени сөөртүп чоруур чолаачы — уруумнун оглу Карим. Машина чорудары ана амыр эр бооп-тур. Оруктун ол-бо талазында янзы-бүрү чурумалдар удаа-дараа солчуп-ла чор.

Эрткен чүс чылдың 70-80 чылдарында Улуг-Хем районга ажылдап пат болган мен. Район совединиң күүсекчи комитединиң даргазынга 3 чыл, партия райкомунун 1-ги секретарынга 10 чыл ажылдадым. Бо оруктап та чеже катап бадып-чоктаан чүве! Ынчангаш оруктун оңгул-чингилдерин безин салаа басып санап чордум димизме, мында хөөрем чок ийин. Чээрби хире чыл эрткенде, орук дургаар кол-кол чурумалдарны: арттарны, этпектерни, хову-шөлдерни катап танып, оларның аттарын безин белени-биле сактып чордум.

Элегес-Аксы суур. Топтап көөрүмге, мында өскерилген чүве чок, биеэги-ле хевээр болду. Немештир туттунган чаа тудуг шуут көзүлбеди. Аңаа чиктигин-медим-даа: бистиң үениң бир кол демдээ ышкажыл. Чиктигинген чүвем: көвүрүг аксында биеэги-ле чөмөнчир чер ажылдавышаан тур. Ында ажылдап турар улустун ачызы боор деп билдим. Эр хейлер!

Баян-Кол ховузу бо шөйлү берген чыдыр. Оруктун ол-бо талазында тарымал үнүштерден чүү-даа чогул. Мурнунда маңаа чинге-тараа, арбай, кукуруза дээн культураларны тарып өстүрүп турган чүве. Харын-даа суггарылга системазы безин бар ийикпе. Ам ооң изи-даа чогул. Чашпан болгаш өске-даа бок үнүштер үнген аңгыстар-ла сомаланып көстүр, ол-ла.

Кезээ мөңгедэ Улуг-Хемче кезе кайгап алган турар Баян-Колдун Даштыг-Ужуу. Чоогундан көөрге, ол чалымныг даг чараш-

1. ХАРЫН ЧЕЖЕЖЕ?

даа, сүрлүг-даа көстүр болду. Мында харын эгелеп каан чаа тудуг бар дивес силер бе. Дөстүм-мес сайгарлыкчыларның бирээзи маңаа чөмөнчир чер азы өртөөл ажыдар дээн-дир деп түңнедим.

Ийи-Тал биеэги-ле хевээр көстүп чыдыр. Мурнунда чаазы-маар кылдыр көстүр ийи аал чурттаар бөлүк бажыңнар ам куураып эргижирей берген болдулар. Орук кыдында чаг-лак серизин агартыр чугайлааш, ооң ханаларында өңнүг будуктар-биле тыва угулзалар чуруп каан, көөрге сагыш-сеткилге өөрүнчүү кедергей. Кымның ажылыл? Орукчуларның бе азы чурттакчыларның бе? Кымның-даа ажылы болза, ону сураглап канчаар. Кол-ла чүве ол серини үрөвээн, оорлаваан, ону харын септеп, каастап каан. Мыя бо безин кижичи сеткилин өөртүп кээр чорду.

Ша-даа четпээнде, Хайыракан суур чоокшулап келди. База-ла өскерлишкен чогу илден. 1983 чылда Улуг-Хемден чоруп турумда, суурнун чартык кезин чаа бажыңнар чүве. Ол-ла бажыңнар хевээр, оларның чүгле өң-чүзүнү эргижиреп куураа берген. Суурдан кудулдур бетондан туттунган инек, бызаа кажаалары, машина-трактор мастерскаязы бар чүве. Хөй-хөй муң акша-хөреңги үндүрүп тургаш, туткан тудулар-ла болгай. Ам олар анаа-ла эңгейилеп калган турлар. Күрүнеге, чонга улуг-ла когарал четкен хире. Ол дээш ам кымга харыс-салга онаар боор. Демократияның, реформаларның уржуудур ийин дээр — ол-ла.

Хайыракан даа бо-ла болгай. Дээрже безин үне берген, чоргаар, хөглүг, сактырга, чайгы хүнге өөрээш, хүлүмзүрүп-даа турган ышкаш. А ооң кайгамчык чаражын маңаа бижээш кан-

чаар. Бойдустун ус-шеверин бадьткаан магалыг-ла чурумал!

Хайыраканның арт кырынга тура дүштүвүс. Оруктун оң талазында бичежек тураскаал тур. Сонуургап чеде бердим. “Чырыткылыг XIV Далай-лама бо орта Хайыракан даан Ыдыктап кааш барган” деп бижикти ном-чааш, ийи холум кожа тудуп, тейлеп кагдым. Англи дыл кырында бижээн самбыра черде бусту берген чыдыр. Ону кым катап кылып ирги?

Хайыракан даа-биле кожа турар дээрже дүндүүштелип үне берген багананың төөгүзүн билир кижичи мен. Теле-төптүн төлевилелин сүмележип чугаала-жырынга-даа, ону тудар таарымчалыг черни шилиринге-даа киришкен мен. Бир маргыл-даага безин ойнап алган мен. Ынчан район совединиң күүсекчи комитединиң даргазы Александр Илларионович Стрельников (ам бистиң аравыста чок) чүве. Бир-ле катап ол мынча диди:

— Теле-төп баганазы Хайыракан даандан бедик болур-дур ийин. 247 метр.

— Чок, Хайыракан даандан черле бедик болбас — дидим.

— Болур! Маргыжаал, че — деп бо.

— Чүү дээш маргыжар бис? — дидим.

— Коньяк салыр мен! Сагындырып каайн, сен-не садар болдуң бе — дээш чоргаары сүргей ол-бо баскылады оң.

Теле-төп тудуу доозулган. Сашаның саткан коньягын чооглаан-на болгай мен. Ынчан коньяк ковар, шынарлыг арага турган. Маргышкан эрлер болган-на-чок: “коньяк” азы “аът биле сарлык” дээр чүве.

Хайыраканның арт кырындан Шагаан-Арыг адышта дег тода көстүп чыдар. Элээн каш каът-каът бажыңнар, чазагыл машина оруунга чедир чапты

берген чыдар алдыгы микро-район. Ырактан көөрге хоорай чараш-даа, көрүштүг-даа чорду. Хоорайны ажылдыр, куду алзы талыгырже көөрге, Шагаан-Арыг далайының кыры кылаңайндыр көрүнчүктелип чыдар. Ук далай-биле хөй-ле идегелдер холбашканын сактып келдим. Тываны Россия-биле харылзаштырар суг оруу ажыттынар. Корабльдер, теплоходтар чайгы үеде дүн-хүн чок шуужар, оларның кускуннаашкыны Торгалыг, Арыг-Үзүү чедир дыңналыр. Эткин үезинде сыйнаар аңчыларның дүлгээзини безин чавырлып бада бээр. Тоолчургу Хайыраканның артыгы эдээнге улуг порт туттунар. Ооң-биле кожа цемент заводу турар төлевилели бар чүве. Аңаа бүдүргөн хөй цементини теплоходтарга чүдүргөш, Саян артында-даа бадырар, Кызылче-даа чоктадыр, ол сөөртүлгениң бот-үнези аажок чийк болур, суг-суг дээш, кандыг ынаныштар турбады дээр!

Шагаан-Арыг № 1 ортумақ школазының хөгжүм башкызы (ат-сывын сагынмас-тыр мен) “Шагаан-Арыгта порт” деп чараш, хөглүг аялгалыг ыр-даа бижип каан чүве ийин. Ону шуптувус доктаадып, ырлажып-даа турдувус, чүге дээрже ол-ла бүгүгө бүзүреливис, идегеливис улуг турган. Сөөлүндө баргаш, амдырал сыр өске угланышкынныг апарган болгаш ол-ла бүгү идегелдер чырык, чаагай күзелдер бооп артып калган.

Хоорайга кирип келгөш, баштай-ла кожуун чагырга-зының дөрт каът ордузунуң баарынга доктаадывис. Машинадан үнгелек, оруктун оң талазында чааскаанзыргай хөрек тураскаалды эскерип кагдым. Кымның тураскаалы? Чүгө дөө хову ортузунда тургузуп кааныл? Чүгө ону бичи-даа чаагайжытпааныл? суг-суг дээн айтырыглар

мээмни өрүмнөп-ле тур.

Душ бооп, таныгырым даргага ужуражы бергөш, айтырдым.

— Бо кымның тураскаалы ирги?

— Түлүш Кечил-оолдун-дур.

— Па, чуруктарыңдан көөрге, Түлүш Кечил-оол чинге, шилгедек эр чоржук. Мында чоп кончуг “семис”, “ызыр” чор? Мойну безин кырган терек уну дег — дидим.

— Та, черле билбес мен. Карим Тасович Куулар кылдырткан кижичи. Оон-на айтырза дээр боор — дээш, дарга каттырып кагды.

Түлүш Кечил-оол Балганович — тыва эки турачыларның командири, Совет Эвилелиниң Маадыры, тыва чонунуң төлептиг оглу болгай. Тыва эки турачыларның дайынче айтканганындан бээр 60 чыл болурун сагындырып каайн. Сентябрь ийиде.

Чаңгыс чер-чурттуг маадырга тураскаал тургузары — магалыг чаагай үле, кайгамчык эки сеткил-дир деп билир мен. Ынчангаш ону “эки кылган ажыл — элеп читпес алдар” кылдыр кылза эки. Хову ортузунга эвес, а чонунуң чоон оруунга ону тургузары күзөнчиг. Бир-тээ тураскаалды тургузуп каан чүве болганда, ону чаагайжыдар, ажаар-тежээр апаар болгай. “Кечил-оолдун” чанында чечек туржук, чашпан безин чок чорду.

— Тураскаал долгандыр бурулааш довурак. Чашпан безин үнемс чер турган-дыр аа? — деп демги даргадан кыжырмак сеткил-биле айтырган мен.

— Чашпан бар ийикпе. Ойнаан уруг-дарыг саза басып каапкан чадавас — дээш, өскээр көрнү бержик. Кижичи сеткили хомудатпас дижит. Маадыр “даш”-даа болза, хомудай берзе канчаар. Мээң бодалым ыңдыг.

(Уланчылыг).

Кара-оол МАСПЫК-ООЛ.

Парлалга конференциясы

ЭРГЕЛЕРИН БҮРҮН АЖЫГЛААШ...

Тыва Республиканың Улуг Хуралының Төлээлекчилер палатазының депутаттары республиканың массалыг информация чөпсектериниң журналистери-биле параллалга конференциясын июль 15-те Парлалга бажыңының залында эрттирген.

ТР-ниң Улуг Хуралының Төлээлекчилер палатазының даргазы Д.К.Х.Ооржак сөс алгаш, Тыва Республиканың чаа Конституциясын езугаар Улуг Хуралдың Төлээлекчилер палатазы ажылдап эгелээнинден бээр бир чыл болуп турарын дыңдаткан. Төлээлекчилер палатазы бодунуң ажыл-чорудулгазынга Россия Федерациязының болгаш Тыва Республиканың конституцияларын, федералдыг хоойлударны удуртулга болдуруп алгаш, конститушчу бүрүн эргелерин кандыг-даа хоойлужудулга үрөвейн, боттандырып келгенин ол чугаалаан.

Төлээлекчилер палатазы бир чылдың иштинде чеди хуралды, ийи палатаның каттышкан ийи хуралын эрттирген. Оларга ниитизи-биле 67 айтырыгны чугаалашкан. Ийи конституция хоойлузун, Тыва Республиканың 45 хоойлузун чүлдүгүнүп деткээн, 20 хоойлуну Чазак Даргазынга ат

салдылары-биле чоруткан. Он хоойлуну хүлээп албаан, чедир ажылдап кылыры-биле Хоойлужудулга палатазынче чоруткан.

Палатаның үре-түңнелдиг ажылдаарына шаптыктап турар чамдык четпестерге Дандароол Көк-Хунаевич доктааган.

Журналистер депутаттардан хөй санныг айтырыгларны салган. Оларга харыяларны ТР-ниң Улуг Хуралының Төлээлекчилер палатазының даргазының ора-лакчызы Н.Германова, комитеттер даргалары С.Монгуш, Р.Соян, Ю.Бызытпаа берген.

Төлээлекчилер палатазы ажыл-чорудулгазын эгелээрде чамдык бергелерге таваржып турган-даа болза, бир чыл дургунда ажылдап келгөш, бодунун мурнунда тургустунган сорулгаларны күүседип шыдаанын депутаттар журналистерге чугаалап берген. Палатаның депутаттары сентябрь айга чедир дыштанып чорупкан.

Бистиң корр.

АП ЧОРУТКАН ХЕМЧЕГЛЕРНИҢ ТҮҢНЕЛИНДЕ

2003 чылдың 6 айларында республиканың оруктарынга орук-транспорт ондактары 17,9 хуу өскөн-даа болза, өлгөн кижилериниң саны 2,2 катап кызырылган. Балыгланганнарның саны 27,3 хуу өскөн. Ниитизи-биле алырга, орук-транспорт ондактарының саны 164, а өлгөн кижилер 44 болган. 200 кижичи балыг-бышкыга таварышкан. Автотранспортту эзирик башкарып чоран 43 чолаачыны илдеткен.

ГИБДД (ОШАЧКИ) ажылдакчыларының ап чоруткан хемчеглериниң түңнелинде май, июнь айларда авариялар эвээш болган. Республика девискээринге орук шимчээшкининиң дүрүмүн 2144 чадаг кижичи хажыткан, бо дээрже эрткен чылдың ол-да үезинде көргүзүгден 26,5 хуу хөй бооп турар. 6 ай иштинде эзирик 1206 кижини сергедир черлерге чедирген.

ОШАЧКИ ажылдакчылары эзирик 1498 чолаачыны туткан азы эрткен чылдың бо үезинден 1 хуу хөй, 1281 материалды суд-

тарже кириген, 27 чолаачының машина башкараар эргезин казаан.

ОШАЧКИ ажылдакчылары чүгле орук дүрүмүнүң хажыдыкчылары-биле демисел чорудуп турар эвес, харын кем-хөрек үлгедиглерин сойгалаарына идепкейлиг киржип турар. 6 айлар иштинде олар 69 кем-хөрек үлгедигин сойгалаан (2002 чылда 38 турган).

ОШАЧКИ-НИҢ ДЫҢНАДЫ

2003 чылдың 6 айларында күш-ажылчы коллективтерге, өөредилге черлеринге эрткен чылдаазындан хөй ужуражылгаларны, беседаларны эрттирген, солуннарга, радиотелевидениеге тайлыбыр ажылдарын чоруткан, “Новый век”, “Тыва” КТРК-га көрүкчүлерниң айтырыгларына харыяларны ОШАЧКИ удуртукчулары берген.

Оруктарга уругларның айыыл чок болурун чаңчытырары-биле өөредилге ямызы-биле кады чадаг-тергелиг

уругларга “Айыыл чок дугуй” деп республика болгаш хоорай конкурстарын эрттирген, ооң тиилекчизи команда Тольятти хоорайга эрткен конкурса киришкен. Мынчаар ажылдап турда-ла, оруктарга назы четпээн 4 уруг өлгөн болгаш 38 уруг балыг-бышкыга таварышкан.

Амгы үеде эге класстар өөреникчилеринге “Орукка айыыл чок болуру” деп өөредилге-методиктиг дузаламчы номун тыва дылг апарладыры-биле белеткээн бис.

Сөөлгү хүннерде аажок-ла изиг болган, термометр 40 градус изигни айтып турган. Ындыг үеде чолаачыларның орукка байдалды көөрү нарыдай бээр, кичээнге сулараар чүүлдер туруп кээр. Ынчангаш хан базышкыны улуг, чүрек аарыг чолаачыларны алгечкаларын ап алгаш чорурун азы аргалыг болза ажылче үнмезин сүмелеп турар бис.

Уруглар болгаш

МӨНГҮЛӨКТҮН ЭДЭЭНДЕ

Бедик-бедик тайгалардан халып баткан хөй-хөй шуралгактарның каттыжып демнешкеш, чаңгыс, өткүт ырлыг шапкын Хемчик болуп агып баткан кавайы – ырда кирген ыраккы Бай-Тайга-ла болгай. Бай-Тал, Шуй, Кызыл-Даг, Кара-Хөл, Тээли суурларын хайгаарап хараанзыг Мөңгүлек тайгазының меңгилери изиг хүннүн херелдерин тоовас-даа, мөңгүннели берген чыдар...

Эрткен неделяда Ниити болгаш профессионал өөредилге яамызының түр үеде ажылдаар учет-аналитиктиг төвү барыын талакы кожууннарда уругларның чайгы лагерлеринин бо чыгыты ниити байдалын, ажыл-чорудуун хынап, чедер-четпес талаларын илередип, сүме, деткимче көргүзөр сорулгалыг хыналда ажылын Бай-Тайга кожуунундан эгелээн. Өөредилге черлеринин материал-техниктиг хандырылганың болгаш капитал септелгезинин талазы-биле харыылап турар кол специалист **Виктор Юрьевич Петров**, Күш-ажыл болгаш социал политика талазы-биле яамының төлээзи **Галина Кызыл-оол-овна Салчак**, Кадык камгалал яамызының шугуму-биле ажылдап турар фельдшер эмчи **Чечек Серенотовна Эртине**, республиканың психолог-эмнээшкенин төвү **"Сайзырал"** — олар Өөредилге яамызының сайыдының оралакчызы **Урана Сергеевна ОНДАРНЫҢ** удуртканы хыналда комиссиязының кежигүннеринге хамааржыр.

Чайгы хүн даг бажынга олурпканда, Бай-Тайганың төвү — Тээлини эрткеш, кожууннун эңне хөй чурттакчыларлыг суурларының бирээзи Бай-Талга келдивис. Делгем картофель шөлдери, чугайлап каан бажынарның аразындан суурнун өөренкичлеринин ийги бажыны болур 3 кафт школа ырактан-на көстүп келди. Чүү-даа канчаар, ойттап чоруур хой, өшкү, харындаа молдурга, инек сагындырар, өске черлерининге демейлешпес улуг-улуг даштарны магадаан, сонуургаан "өзүп турар ирги бе?.. арктанарын бодарадып турар элдептиг даш бар-даа дээр..." дээн хевирлиг догааштырылгылар баажызы билдинмес тывызгы бооп артып калган.

Эринге ийи кижии оожум чугаалажыр болза, бот-боттарын дыңнашпас чыгы дааш-шимээниг Хемчик хемни кешкеш, кожууннун стационар лагерлеринин турумчаан чери, Тывавыстын онзагай чурумалдыг **ШИВИЛИГ АРЖААННЫЧЕ** хаптывыс. Орук кыдында Мешкен-Хөлдү долганган даглар баштары оожум чалгылар кырында бырлаңайнып көстүп чыдыр. Чарашла чер! Дая чечектери, шиви, дыт каастаан мындыг бойдуска уруглар дыштаныксавайн канчаар.

Шивилиг аржаанының девискээринде 3 стационар лагерь ажылдап турар болду. Бай-Тайга кожууннун өөредилге килдизинин "Шивилиг", кожууннун өг-бүлеге болгаш уругларга социал дуза чедирер комплекстиг төвүнүн "Буянын уя" база Барыин-Хемчик кожууннун назы четпестер талазы-биле ажылдап турар социал дуза төвүнүн "Челээш" лагерлери.

Лагерлеринин начальнигтери-биле ужуражылгага У.С. Ондар комиссия кежигүннерин

таныштырып, план-документацияларның күүселдезин хынаан. Лагерь бүрүзүнүн санитарлыг байдалының негелделерге дүжүп турарын, уругларның каддынын айыыл чок чоруунга сагыр ужурулг хемчеглеринин күүселдезин, өртке удур ажыглаар херекселдеринин четчелетингенин хынап, уругларның каддыкшылын быжыглаар талазы-биле сагыш салышкынче, аш-чемниң шынар, белеткелинче комиссия кол кичээнгейни угландырган. База ол ышкаш лагерь ажылдакчыларының — кижизидикчи башкыларның, вожатыйларның эң кол чедип алыр сорулгалы — уругларның сагыш-сеткил, мезү-бүдүш хевирлэринге кижизидилге ажылын чедимчелиг чорудары. Комиссия кежигүннери боттарының ажыл-албанының аайы-биле тус-тус хыналдаларны чорудуп турар аразында уругларның чурттап турар пансионат бажынарнын эргий кезидим.

"ШИВИЛИГ". Аржаан-биле атташ бо лагерь кожууннун өөредилге килдизинге хамааржыр. 18 хонук хуусаалыг бо бирги сезонда шупту 25 уруг дыштанып турар. "Шивилигнин" начальниги **Арбай-оол Күжүгетович БАА-ВЫЛ** бо чылын 3 сезон ажылы планнаттыг дээрзин дыңнатты. Лагерьнин бажынын, оон девискээрин таңныыл бүдүн чыл дургузунда хайгаарап турар.

Эңме-сексели кончуг аайлап каан, арыг-силиг оруннарлыг өрээлдерни сонуургап кезээш, дашкаар үнүп кээримге, эртенги тайгада баян аялгазы тарап, өткүдү кончуг ырлай-дыр. Уруглар эртенги сула шимчээшкенин соонда маңашкаш, 2 отрядта чыскаалыпкан, рапорт дужаап турары ол болду.

Шеңне Тойлу, ТКУ-нун үшкү

курсчугу, лагеринин вожатыйы.

— Мен башкылап практиказынче бир дугаар үнүп турарым бо. Уруглар-биле ажылдаарының хөй-ле арга-сүмелери-биле таныжып өөремдим. Лагерьнин начальниги, башкызы, уруглардаа мени дыка эки хүлээп алган. Ажылдаары бодумга база солундур. Хүннүн-не янзы-бүрү темаларлыг солун кезээлери эрттирип турар бис.

Шынап-ла, 18 хүннүн планын календарлай бижээш азып каан: таныжылга кезээзи, хөглүг старттар, тоолдар көрүлдези, каткы хүнү, "ийги көрүштөн ынакшыл", "Шивилигнин" даңгыназы, тажызы... Уруглар-биле чугаалажырымга, шупту-ла мага хандыр дыштанып турарлар дээрзи хүнге додуккан хүрең-кызыл шырайлардан-даа, мурнун былаажып тайылбырлаан харыылардан-даа билдингир:

Аржаана Анай-оол, Бай-Тайга, 8 класс: — Лагерьге дыштанырга дыка эки-дир. Манаа аңгы-аңгы мөөрейлерге, маргылдааларга идепкейлиг киржи, хөй эштерлиг болдум. Эш-өөрүвүс, оолдар-кыстар аравыста суг өтпес найыралдыг бис.

Сайлык Мөңге-Далай (Аржаанын чаңгысклассчызы): — Мен "Шивилигге" бодумнун күзелим-биле дыштанып келдим. Хүн эрткени безин билдинместир. Ылаңгыя Нептун хүнү уттундурбас эрти.

Аяс Монгуш, Таңды, 8 класс: — Мээң сонуургалым — футбол. Ынчангаш спортчу оюннарда үргүлчү киржип тур мен. Мени бээр акым эдерип эккелген. Арыг агаарлыг, эм-суглуг аржаан база чанывыста, эки дыштанып тур бис.

Мерген Севек, Бай-Тайга: — Аш-чем эки, аштавайн тур бис. Ногаа, чимис аймаан база үргүлчү чип тур бис. Лагерь меңээ тааржыр-дыр, арай-ла волейбол бөмбүү чок, оозу багай.

Дараазында — **"БУЯННЫГ УЯ"** — Бай-Тайга кожуунда өг-бүлеге болгаш уругларга социал дуза чедирер комплекстиг төптү лагери. Лагерьнин начальниги Саида Данзычьева Сайын-Маадырның таныштырганы планнарын көргөш, кижизидилге ажылы багай эвес чоруп турардыр деп эскердим. "Буянын уяны" 2-ги сезонунда чедимес байдалдыг өг-бүлелерден 33 уруг хаара туттунган. Вожатыйлар А.Сайын-Маадыр, А.Дилак мында Тээли, Хемчик, Найырал суурлардан база Кызыл, Ак-Довурактан уруглар дыштанып турарын чугаалады. 9-ку классчы Чойгана Күжүгет Шивилиг аржаанының девискээринде 3 дугаар чыл дыштанып турар, оон эжи Саяна Иргит "Аржаанның родону күштүг, ынчангаш бис каксып кирбейн, чүгле ижип тур бис" деп тайылбырлады.

Ам аржаан девискээринде турумчаан лагерлеринин аразында эң-не хөй дыштаныкчыларлыг **"ЧЕЛЭЭШ"** лагеринин пансионатына келдим. Барыин-Хемчик кожуунда назы четпестер талазы-биле социал дуза чедирер төптүн бо лагеринин 1, 2-ги сезону Барыин-Хемчик кожуунга хүндүскү хевирге эрткен. А бо хүннерде 3,4-кү стационарлыг сезоннарда ук кожууннун аңгы-аңгы суурларындан 137

Учет-аналитиктиг төптүн комиссиязы база "Сайзыралдын" психолог башкылары.

"Буянын уяны" уруглары лагеринин начальниги С.Д.Сайын-Маадыр-биле.

уруг дыштанып турар. Дараазында Актын эринге эм ойттар чып, уругларга акша ажылдап алырынга таарымчалыг байдалды тургузуп бээр күш-ажылчы 5,6-гы сезонну ажыдарын планнап турар. Лагерьнин начальниги **Марта Александровна Араптан** майгынар, спортчу инвентар талазы-биле хандырынмаанын чугаалады. Көжүп чоруур лагерь болгаш ындыг ийикпе, удуурчымдар оруннар чок дээн ышкаш чамдык таарымча чок чүүлдер база кескү. Ынчалза-даа башкылар уругларга долу, солун дыштанылга бээр дээш кызып ажылдап турары мактаксанчыг. (Шагдаазы база бар). Шивилиг аржаанында бир дугаар кээп турар уруглар бойдустун чаражын магадап, келир чылын база маңаа дыштаныксаар болдулар.

Үстүнде танышканывыс 3 лагеринин бичии чурттакчылары эртенги чем соонда, пансионаттар дужунда шыргай шивилер аразында шыктыг оймакка чыгып келдилер. 1-ги классчыдан 11-ги класс өөреникчизинге чедир назылыг өнүктүрери-биле республиканың психолог-эмнээшкенин төвү "Сайзырал" солун ужуражылга-оюн кичээлин чорудары ол. Оюн-ужуражылга 7 отряд аразында мөөрейлер хевирлиг эрткен. Уруглар сонуургал-биле аңгы-аңгы овор-хевирлерге шилчип, арны-бажын эскерти будуттунуп алдылар. "Амазонкалар", "Черликтер", "Индейлер", "Мушкетерлар", "Покемоннар" дээн отрядтар чер кырынга тывылган баштайгы черлик аймактар кылдыр

хуулдунуптулар. Оюн бүрүзү туккай сорулгалыг, уткалыг дээрзи көргүзүлгөр үезинде кончуг тода илереп келир. Чижээлээрге, "отрядтар хойлулары" деп мөөрейге "аймактар" (отрядтар) бойдушту үрөп азы "чаңгызы — хөйү дээш" деп дүрүмү арта басканнарны "3 хондур караңгыга олуртур; азып шиидер; өлүрген анын өске эштери-биле үлешпээн кижинин бодун чиир" деп харыылап турдулар. Оон аңгыда дылдарын билишпес аймактарның аразында мендилежип, ужуражып турарын көргүзөр мөөрейге отрядтарның тывынгырын, хензиг када импровизастап чогаадырын, черлик аймактар дугайында эки билирин канчап магадавас боор. "Сайзыралдын" психологтары сөөлгү мөөрейни эрттирерде, арагалааш төнүп читкен Американың майа деп аймаанын дугайында тайылбырлааш, отряд бүрүзүгө онаалгалар үлөп берди. Аңаа уруглар арага, таакпы, наркотик сүмелдээрге, азы машина, бажын оорлаарын күткүргө, канчаар удурланып, бодун алдынарын солун, шын, чечен ылдыр ойнап күсеттилер. Оюн үезинде **"Чок! Мен езулуг эр кижии мен. Бодумнун каддымны бодум үрөвес мен. Ынчангаш арага ишпес мен" дээн бүзүрелдиг, чарт харылар чүгле бо оймак иштинде эвес, а бүгү-ле элээдилер, аныктар аразында кара күштерге удур хары кылдыр кезээде дыңналып чоруур болза, Тываның келир үези кончуг быжыг, хөнү дазылдыг болур**

ДЫШТАНЫЛГА

ЧАЙГЫ ХҮННЕР

ужурлуг. Кылган ажил түндүгү болур дээри ышкаш, бо мындыг хевирлиг ажыктыг, солун ажилдарны өөреникчилер ортузунга доктаамал чорудуп турар болза, уругларның угаан-медерелинге тодаргай исти арттырар болбайн канчаар.

Психологтар С.Б.Артына, В.В.Полева, И.С.Гончарова профилактиктиг ажылды чорутканынын соонда, солун оюн-мөөрөйге идепкейлиг киришкен отряд бүрүзүн тускай грамоталар-биле шаңнаан.

Дүш чедип чорда, ажил-хүлээлгевис адакталып, Шивилиг аржаанының "Шивилиг", "Буяныг уя", "Челээш" лагерлери-биле байырлажып, машина хөдөлип чоруурунга белеткени бергенде, белек алдывыс – бичи, 5-6 хар үезинде курзук диштиг "акывыс" машинавыска чедир кара маң-биле халып келгеш, дүрүг чагаалар тутсуп берди. Сонуургап көрээлинер даан. Шуптузу-ла лагерге чарлаттыган Ынакшыл хүнүнде уругларның ынак поварынга бижээн чагаалары болду: "Эки, повар! Силерге четтиргеним илередип тур мен!", "Эки, эргим повар! Ынакшыл хүнү-биле байыр чедирип олур мен. Силерниң кылган чагаай чөмиңер чигеш, төрөөн чуртувус сактып, чөмзиг холдуг кырган-ававыска дөмейлээр-дир бис!", "Силерниң чөм кылырыңар дыка чагаай-дыр. Ону төндүр чиксээш, ишти аартыр чөмөнип алыр-дыр мен. Ам-даа ыначаар чөмгерериңерни күзөдим"... Уругларга ам-даа солун чагаалардан бижип турарын чагааш, дараазында чөдөривис – Бай-Тал суурнуң "ХҮН" деп школа чанының лагеринче хапты-выс.

Лагерниң кижизидикчи башкылары Саяна Владимировна Салчак биле Салбак Чечек-ооловна Хертек аш-чөм талазы-биле улуг бергедээшкннер чок, ыналза-даа уругларның ойнаар хөрекселдери чөдөшпес дээрзин дыңнатты. Ийги сезонда дыштанып турар 25 уруг (стационар лагерлерге деннээрге, колдуула эге класс өөреникчилери дыштанып турар) "Сайзыралды" эрттиргени оюннарга идепкейлиг кириштилер. Чанымга олурган бичи **Кежиктен** кандыг чөм чип турарын сонуургаарымга, дегийт-ле "апельсин, яблоко" деп харыялады. **Саида Артына** (психолог) "Силерни таакпыны тыртып көрөм азы ойнааракты оорлап эккелем" дээр болза, чүү дээр силер, уруглар?" дээрге, шупту-ла "Челээш май!" деп бир дем-биле харыяладылар. "Хүн" лагериниң бо бичи уруглары ойнап-хөглөп дыштанымшаан, школа участогунун ойттарын чулуп, сугтарып, күш-ажылга база өөренип турар болдулар. Кээризовис, мендөлежип, чоруп турувуста, "четтирди-вис!", "байырлыг!" деп турар бичи чаптанчыг чаштар-биле байырлашкаш, Шуй-Аксы суурнуң кадыкшылга школазының интернадында турумчуттунган, кожуунуң өөредилге килдизиниң база бир стационар лагериниң **"МАНЧҮРЕККЕ"** келдивис.

Сезен чылдар үезинде уругларны дыштандырып тургаш, дараазында он чылдарда "дүшкен" лагерини эрткен чайындан

эглеп октаттыган интернатты катап септеп тургаш, Шуй-Аксы суурнуң кадыкшылга школазының директору, лагериниң анык начальниги Аяна Эрес-ооловна Күжүгет "диргизип алган". Лагерде 46 уруг дыштанып турар, база өске лагерлерини ышкаш, фельдшер эмчизи, кижизидикчи башкылары четче. Студент вожатый Артыш Хертек уруглар-биле ажилдаарынга хөрек дээш, педагогика, психология кичээлдериниң лекцияларын бодунда ап чоруурун чугаалады. Оюн үезинде 2-ги отрядтан үне халып каап турар, муңгаранчыг, хөглүг-баштак-даа ырларны улай-улай бадыргылаар бичи оолду башкызы "Бо оолдун ада-иези арагалаар, өске кожуундан төрөлдери маңаа 1-ги сезонда дыштандырган. А ийги сезонда боду-ла "Мен ам база дыштанып-сап тур мен, хүлээп ап көрүңер" дээш катап чедип кээрге, ам канчаар, ап алдывыс" дээрге, дыка кээрегедим. Оюн түнелинде бичи оол "Артисчи талант" дээш шаңнатты.

Шуй-Аксы суур боду база чараш-ла-дыр. Арыг агаарлыг, көңгүс чанында хөм агып чыдар. Ыналза-даа өөрүнчүг эвес чүүл – суур бүдүн ай дургузунда чырык чок чурттап турар болду. Уруглар кежээ, өске-даа чурттакчылар ышкаш, лаалар чырыгынга удуп чыткылап алдылар. Чөгүм кайы кабинеттиң ээзи кажан барып чурттакчыларның дилээн хандыраар ирги?..

Арыг-силги талазы-биле лагер интернат баазында турумчуттунган болгаш ындыг ийикпе, эки байдалда деп болур. Уруглар кежээниң-не хайындырган изиг сүттү ижип турар. Сүт оон-даа хөй өрөмө, быштак, хойтпака четчи берип болур ийик, ыналза-даа уругларның сүдүн саап ижип турганы лагериниң 7 инээниң 6-зын оорлар алгаш барганын чугаалаарга, ыттар сөс безин тывылбайн баар. Оор-сук-биле демисежир ажилдакчылар кээрге, база-ла ис-чыды безин билдинмейн барган.

Бай-Тайга кожуунуң лагерлериниң ажылын харыялап турар кожуунуң өөредилге килдизинде методист **Урана Александровна Байыр-оол** кожуунуң 7 школа чанының (Бай-Тал, Кызыл-Даг, Кара-Хөл, Тээли, Хөмчик, Найырал, Шуй) база 2 стационар "Шивилиг", "Манчүрек" лагерлеринге үргүлчү чедип, дузалажып турар. Нитизи-биле школа чанының хүндүскү лагерлери 70, а стационар лагерлер 220 рубль өртөктөгү. Путевканың 90 хуу өртөөн Социал камгаладылга фондузу биле Нити болгаш профессионал өөредилге яамызы төлөп турар.

Ам учет-аналитиктиг тептүң комиссия кежигүннери четкен лагерлеривистин нити байдалын, ажил-чорудулгазын кайы хире деп үнөлөп, кандыг талаларын чедир кылыр кылдыр көргөни билип ап, түнел сөстөн берээлинер.

Нити болгаш профессионал өөредилге яамызының сайыдының оралакчызы У.С.ОНДАР:

— Кожуунда танышканывыс лагерлериниң план күүселдизиниң нити байдалын ортумак деңгелде деп көрдүм. Ажырбас-

тыр. Четпестер база бар. Ыналза-даа эң-не кол чүве – башкылар уругларның эки дыштанылганын чедип алыр дээш кызып турарлар-дыр. Кижилер кызып турда, деткир апаар бис. Септелге чоруттунган, уругларның кадыынче сагыш салышкын көскү, эмчилер бар, аш-чөми шынарлыг, удуур орун-дөжөк, чоорганнар хаптарын неделя санында солуп турар-дыр. Ажилдап турар угланышкыннары база багай эвес, уругларны чараш чүүлү, бойду камнап-хумалап билиринге, күш-ажылга кижизидип турары черле демдеглексенчиг. Ыналза-даа кайы-даа лагерлерниң материал-техниктиг баазынын четче хандырттыган деп болбас. Яамы өөредилге килдизиниң лагериниң "Шивилигте" 5000 акшаны, уругларның эки дыштанылганынга эргежок чугула движокту чорудуп бээр бис. Күш-ажыл яамызының акшаландырып турары бир лагериниң санитарлыг негелделерни күүсетпейн турарын көргөш, сагындырылганы бердивис. Одаг чоогунуң девискээрин чурттаар бажындан ырадып, бок октаар черин аңгылап алган боор деп идегеп тур бис. Ыналза-даа бистин үнүшкүннеривистин кол сорулгазы – лагер ажылынын четпестерин тып сойгалаары эвес, а оларны илередип, дараазында эдип алырынга идигни бээри болур. База ол ышкаш эки үре-түндүлдиг ажилдап турар начальниктерни, башкыларны өскөлөргө үлөгер болдуруп, мактап, шаңнап турар бис. Республиканың лагерлериниң аразында конкурс чоруп турарын сагындырып каайн. Эрткен чылдың түнелдери-биле "Эң-не эки лагер", "Эң-не эки вожатый" деп номинацияларга Мөңгүн-Тайга, Сүт-Хөл кожууннар шыырак болуп шаңнаттылар.

Тыва уруглар дыка-ла салым-чаянныг-дыр ийин. Барык кижиги бүрүзү ырлап-танцыйлап, чурттунуп, чогаадыр. Бис, улуг кижилер, чүгле оларга эки байдалдарны тургузуп бээр ужурул бис — деп түннеди.

Кадык камгалал яамызының шугуму-биле ажилдап турар фельдшер эмчи Ч.С.ЭРТИНЕ:

— Хынаанывыс уруглар лагерлериниң санитарлыг байдалында дүвүрөңгү улуг частырылгар көрбөдим. Нити байдал ажырбас-тыр. Чамдык эмчилерниң эмнер салыр стеллажтары чок. А эмнерниң чогуур денелинге чедир четчеттинмээни шупту лагерлерге хамааржыр. "Манчүрек" лагериниң начальниги найысылалдан фтизиатр эмчилерниң, ИХЯ ажилдакчыларының лагерлер кезивейн турарын хомудап чугаалады. Нитизи-биле лагерлериниң байдалы чылдан чылче экижип олурар деп санаар-дыр мен. Баштай ындыг кыдыг-кызыгаар черде уруглар дыштанылганы кайы хире болур ирги деп сагыш човап чордум.

Лагерлерде шупту кадыкшылы анаа уруглар дыштанып турар болгаш онза таварылгалар болбаан. Аш-чөм, ногаа, чимис аймаа четчир-дир. Чөми тускай дооскан эртемниг, дуржулгалыг поварлар белеткеп турар деп көрдүм.

Чуруктарда: оюн үезинде

Күш-ажыл болгаш социал политика яамызының төлээзи Г.К.САЛЧАК социал дуза төптөриниң лагерлеринче улуг кичээнге салып, өскүс, ада-иезиниң хайгааралы чок болгаш хөй ажы-төлдүг өг-бүлелерден дыштанып турар уругларны яамының тургусканы даңзызы езугаар шүүштүрүп көргөн. Бай-Тайганың "Буяныг уя", Барыин-Хөмчиктин "Челээш" лагерлеринге уруглар ойнаар шөлчүгөштерден аңгыда, солун номнарлыг библиотекалардан тургузуп, "Сылдысчыгаш" дээр ышкаш уруглар солуннарындан чагыдып бээр болза эки деп демдегледи.

Хыналда комиссиязының база бир кежигүнү, өөредилге черлериниң материал-техниктиг хандырылганы болгаш капиталдыг септелгезиниң талазы-биле харыялап турар специалист **В.Ю.ПЕТРОВ** лагерлерниң техниктиг шимелдизиниң четпестеринге (чамдык пансионаттарны соңгалары шилдеттинмээни) яамыдан бюджет көрдүнгөн-даа болза, кожуун чагыргазы ол акшаларны үндезинни-биле хуваавайн турарын айтты. Виктор Юрьевич хыналда үезинде суурларның школа септелгезин база мурнуку планга салган "Бай-Тал школазының 5 чыл ишти туттунмай келген дээвири (крышазын) бо август айда дооскаш, хүлээдип бээр бис" деп дыңнатты. Оон аңгыда ол-ла школаның чылыдылга системазын долузу-биле солууру бо чайның планында көрдүнгөн.

Дараазында кожуун – Барыин-Хөмчикке айттарынын бетинде Бай-Тайга кожуунуң бодунуң болгаш оон девискээринде турар үстүнде танышканывыс уругларның чайгы лагерлеринге хамаарыштыр болган сайгарылгага комиссия кежигүннери тускай специалисттерниң үнелелдери ындыг болду. Кандыг-даа ажилга четпестер черле туруп кээр. Ыналза-даа оларны хөзүңгө хөөп, улам тарырынын орнунга сүмөлежип, ажилдын аскап турар талаларын эдип алыры боттарывыстан хамааржыр. А эң-не кол чүве – уругларның чайгы дыштанылганының эки байдалда уламчылап турары. Лагерниң ажил-чорудуун уругларның сонуургалдарына дүүштүр шынарлыг болдулары-биле башкыларның чогаадыкчы дилээшкнниг ажилдап турары черле көскү ылгалдыг-дыр. Бурунгаар көрүштүг, чаштарга бердинген, ажилына сагыш салышкынныг мындыг удуртукчулар, башкылар, вожатыйлар өскөлөргө үлөгер болур ужурул.

Ыналгаш "Сайзырал" төвүнүң психолог башкыларының "Хүн, агаар, суг – уругларга эң-не эки дыштанылга ол-дур" деп чугаалааны ышкаш, Бай-Тайганың арыг агаарына додугуп, Мөңгүлек тайгазының эдээнде дыштанып турар бичи чаштарга, элээдилерге чашкы назынның уттундурбас, өңгүр чараш чайын күздөдивис.

Тайгана ОЧУР.

КАДЫКШЫЛ ДЭЭШ

Республикада гепатит «В» деп аарыгга удур тускай программа хүлээп алдынган. Сөөлгү 10-15 чылдарда ол аарыг-биле аарып турарларның саны Россияның сан-түнүнге бодаарга, 14 катап көвүдөп турар. Кызыл хоорайның халдавырлыг

аарыглар эмнелгезиниң өт аарыг салбырының эмчизи Сара Даваасановна Шишканакова-биле бо аарыгның дугайында чугаалаштым.

ӨТ ААРЫЫ. ООН ААРБАС ДИЗЕ...

— Сара Даваасановна, баштай бодунарны номчукчулар-биле кысказы-биле таныштырып көрүңерем.

— 1989 чылда Красноярскиниң эмчи институтун эмнелге херээ деп мергежилдик дооскаш, республика эмнелгезинге, а 1991 чылдан 1996 чылга чедир Танды кожунунун Бай-Хаакта төп эмнелге халдавырлыг аарыглар эмчизи болуп ажылдадым.

1997 чылда Новокузнецк хоорайга ординатура дооскаш, Кызыл хоорайда халдавырлыг аарыглар эмнелгезинде өт аарыглары салбырда бо хүннерге чедир ажылдап тур мен.

— Халдавырлыг аарыглар талазы-биле арга-дуржулганар бар-дыр. Вирустуг гепатит деп аарыгның дугайында номчукчуларга тайылбырлап көөр силер бе?

— Вирустуг гепатитти тывалар өт аарыгы, саргарар аарыг-даа дээр. Бо аарыгдан аараанда, баарның ажылы баксыраар. Өт аарыгы — халдавырлыг аарыг. Ооң өөскүдүкчүзү каракка көзүлбес вирус, чүгле электроннуг микроскопка хей катап улгаттыргаш, ону көрүп болур.

— Вирустуг гепатиттен канчап аарый бээр, Сара Даваасановна?

— Вирус аарыг кижиден кадык кижиге аыш-чем, суг, аяксава болгаш өске-даа чүүлдер дамчыштыр база аарыг кижиле аралашканда халдаар.

Вирустуг гепатиттен чүгле хирлиг аыш-чем дамчыштыр аарыг эвес, ооң чамдык хевирлеринден, «В» деп гепатиттен хирлиг шприцтер, хан азы хан солуур эмнер сыкырттыр херекселдер хирлени берген үеде аарыг эгелээр. Аарыг ава кижиле уруун эмиг сүдү-биле аартып турган чоруктар бар.

— Өт аарыг кандыг хевирлерлиг болур ирги?

— Өт аарыг тывылдырар вирусту «А», «В», «С» деп үш хевирге ылгаар. Бо аарыгларның чиик хевир — гепатит «А» болур. Хей кезинде 1-ден 14 хар чедир уруглар аарыг. Эмчиге 30-120 хонгаш, эки эмнээрге, баар эттине бээр. Чыл-чылы-биле аарып чорбас, өлүм-чидимге чедирбес.

Өт аарыгының «В» азы «С» дээр хевирлери элээн берге эртер болгаш ол аарыгдан сөөлүндө хоочурап аарыглар хей болур. Чамдыкта мага-ботка вирус артып калганда, кижиле ол хевээр вирус эдилекчизи алаар. Ындыг улус вирусту хан дамчыштыр болгаш өске-даа таварылгаларда тарадып болур.

— Өт аарыг канчап эгелээр, чугаалап берип көрүңерем, Сара Даваасановна.

— Вирус кижиниң мага-бодунче кирген сөөлүндө, 45-160 хире хонганда, аарыг эгелээр. Баштай 5-7 хонук иштинде аарыг билдинмейн чоруур. Ол үеде

аарыг кижиниң эдиниң изири 37-39 градус чедер, бажы, чүстери аарыг, чем чивестеп, хөөн

булганып, чамдыкта куску кээр. Оон он талакы ээгилер адаа, сакпак, баар талазы аарыг, баары улгадыр, суук албаны кара өңнүг, а кадыг албаны агара бээр, ол үеден эгелеп кижиниң кежи, аксының ишти, карааның ак чери саргара бээр, кежи кижиле. Бо дээрге мага-ботта пигмент дээр

өңнүг чүүлдерниң солчулгазы өскөрлүп, баар баксырап келгениниң демдээ-дир. Саргара берген үеде аарыг кижиле улустарга халдавырлыг тарадып болур.

Аарыг кижиле тускай анализ эртер, ооң гепатиттен аараан, аарбаанын тодардыр. Бир эвес гепатиттен аараан болза, ыяп-ла эмнелге черинге эмнедир.

Аарыг кижиниң дугайында ол-ла хүн санитар-эпидемиологтук хайгаарал черинге дамчыдар, кажан аараанын, кымнар-биле чурттап турарын тодардып, эң ылаңгыя бичии уруглар бар болза, оларны шинчиир, кадыын хайгаараар.

— Өт аарыгдан аараан улус канчап чемнензе экил?

— Бо аарыгдан аараан улус чиир чемин таарыштырар, ногаа, чимис аймаан хейнү чемге ажыглаар, хей суук чүүлдер ижер: кат чулуу, компот, чигирлиг шай. Устүг, чагылыг чем, хооруп, ыштап

каан эът аймаан чиирин сүмелевейн турар. Чаг чок болгаш тыртып каан эътти сугга хайндырып азы буска быжырып чиир.

— Сара Даваасановна, өт аарыгдан аарбас дизе, чүнү канчаарын сүмелеп көрүңерем.

— Гепатит «В» деп өт аарыгдан аарбас дизе, ыяп-ла тарылгаларны эрттирер. Тарылганы уруг төрүттүнүп келгенде бир дугаар хүнүндө кылыр. Ооң соонда бир ай болгаш база чартык чыл эртерге тарыыр. Тарылга «В» деп вирустуг тывылдырар өт аарыг болдурбас шынарлыг.

Гепатиттиң өске хевирлеринден камгаланырда, арыг-шеверни сагыыр. Ижер сугну арыг черден алыр, хөлдери, хемнерни, суг бажын хирлендирбес, хирлиг турум сугларга эжинмес, аргалыг болза, оортан суг ишпес. Аыш-чем аймаан, эът, сүттү арыг черлерге шыгжаар, арыг халтарга сугар. Хей улус чыгыр черлерге суксун, чем, ногаа аймаан садып алгаш, ол-ла черге доп-дораан чивес. Арыглап-аштап, чуп алгаш, тускай хей-ниитиниң чем чиир черлеринге чемненир. Хоорай, суурларның, чурттап олурар бажыңнарывыстың девискээрин аштап-арыглаар ажылдарны үргүлчү чорудар. Кая-даа кижиле бүрүзү бодун арыг-шеверин сагып, аарыг-аржыктан камгаланыры артык эвес.

Римма ЧАВЫНЧАК интервьюну алган.

Сураглыг микрохирург С. Федоровтун эмнелгезинге тускай белеткел эрткен

БАШТАЙГЫЗЫ

Тываның кадык камгалалының төөгүзү байлак, солун. Кижиниң кандыг аарыгларын олар эмневес дээр. Караа чокту карактандырар безин салбыр ажыттынган. Бо талазы-биле улуг буянын херектерни республикага эгелээн эмчи ГАЛИНА ПЕТРОВНА ООРЖАК. Буянын, хүндүлүг кижиниң ат-бажын улуг үжүктөр-биле бижидим. Ынчаар бижээним ужурлуг.

Баштай ооң дугайында каш сөс. Кызылга ол төрүттүнген. 4 харлыг турда, ачазы чок аларган. Ада-чурт дайының соо берге, нарын чылдар. Үш чаш уругну авазы дың чааскаан ажаап, бут кырынга тургузар салым-хууга таварышкан. Сески класстың сөөлүндө Кызылда эмчи училищезин Кызыл диплом-биле дооскаш, Бай-Тайгага күш-ажылын Г.П. Ооржак эгелээн. 1965 чылга чедир эрес-кежээ, силиг-чараш кыс ук черниң кижиле эмнелгезинге быжыг тура-сорукутун көргүскен. «Кижилерниң амыр-кадыын быжыглаары берге-даа, буянын-даа иш-тир» — деп, ол

ханызы-биле медресеп билген.

Анык кыс дээди эртем чедип алыры-биле белеткенип чоруп турган. Иркутскиниң медицина институтунун экзаменнерин чедишкенин дужааган. Студент алды чылдар күш-ажыл, өөредилгеже улуг чүткүл кылдыр доозулган. Хүндүс — лекциялар, семинарлар, дүнеки шактарда областың онкология диспансеринге эмнелге сестразы кылдыр шак-үезин ол тургускан. Ажыл биле эртем бир баг аныктарга — өөредилге. Шак ынчаар туруш-каш, ниити аарыглар эмчизи болуп, ынак республиказынга ээл чанып келген. Ол дээрге ижин-баар, херек-чүстөр, оорга-моюн болгаш өске-даа аарыгларны эмнээр тускай эртем-билиг.

— Ниити аарыглар эмчизинден карак эмчизинче канчап шилчий бергениңер ол ирги? — деп, Галина Петровнадан сонуургадым.

— Караа аараан кижилер хей болуп турар. Олар Красноярск, Иркутск, Новосибирск, Москва, өске-даа хоорайларже эмнедир

ужурга таваржып келген. Ынай-бээр чорууру аарыг кижилерге берге болгаш халалыг. Кызылга эмнедириниң аргазын тургузары-биле ол эртем-билигни сонуургай берген мен. Бо талазы-биле интернатураны доостум — деп, ол харьылады.

Москвага сураглыг микрохирург Святослав Федоровтун эмнелгезинге тускай улуг белеткелди ол эрткен. Ынчангаш Тывага карактың микрохирургиязын эгелээн бир дугаар офтальмолог. Карак эмнээр салбырның микроскоптар болгаш өске-даа дерилгелерин, материал-техниктиг бүгү баазанын тургузарынга төлөптүг үлүүн ол кириген.

— Интернатура дооскаш, Улуг-Хем кожунунун Шагаан-Арыг кожуну эмнелгезинге карак эмчизи болбушаан, эмнелгениң поликлиниказын эргелекчилеп турдум — деп, Галина Петровна эрткен оруктарын сагынды.

Красноярск, Москва, Санкт-Петербург, Ереван хоорайларга Г.П. Ооржак эртем-билиглериниң талазы-биле дуржулгазын

бедиткен. Карак эмнээр салбырны эргелекчилеп, хей-ниити амыдыралыга идепкейлиг кижиле келген. Ажыл-херектери-биле солун, кижиле бүрүзүнге ээ-хайыралыг эмчиге анаа орадыш кайын тургустунар ийик. Тыва чогаалчының демдеглед турары-биле алырга, «Алдан харже» чоокшулай бергени, шынап-ла, «азарганчыг, хензиг үе болуп турар».

Чуртталга солун ажыл-херектер-биле долдунарга, эрткен чылдарның энерели чырып артар, бөгүнгү амыдырал хей-аыт-биле хүрээленир, келир чурттаканчыг шаг-үе быжырымчалыг магадылал-биле манап чыдар. Ол дээрге он чыл дургузунда удуртуп келгени, бөгүндө ажылдап турары карак эмнээр салбыр. Эртем-билигнин эмчик-хаалгазы болу берген эмнелге училищези база Галина Петровнаның солун лекцияларын бо-ла дыңнаксай бээр. Ында өөренип турар оолдар, кыстар ооң элээди чылдарын база катап сагындырар. Ооң хей-хей өөреникчилери республиканың булуң бүрүзүндө ажылдап чоруур. Оларның элээн хейү дээди эртемниг, бедик дуржулгалыгларның одуруунче кирген. Шынап-ла, «Эки кылган ажыл — элечитпес алдар».

Г.П. Ооржак — биче

сеткилдиг, амыдыралды өөрүшкүлүг хүлүмзүрүү-биле көрүп чоруурларның бирээзи. Мээң хууда мындыг хомудалым артып калган. Эмчиниң элдесине бербезин улуу-биле дилеп ор мен. Галина Петровнаның каш он чылдарның дургузунда бедик үре-түңнел-биле ажылдаанын, ам-даа хей-аыттыг эмнеп турарын күрүне, чазак шанналдары-биле демдеглевезен. Бо талазы-биле күш-ажылчы коллективиниң, коллегаларының мурнунга инициативаның бо хүннерде тургустунуп келирин йөрээп артым.

Чича Хартыгаевич Ооржак — карак эмчизи Г.П. Ооржактын өөнүң иштиниң эр ээзи. Ооң тускай эртеми — хирург. Өг-бүле ийи ажы-төлдүг. Улуу Юлия — төөгүчү. Тываның гуманитарлыг шинчилелдер институтунун төөгү болгаш этнография секторунун эргелекчизи, төөгү эртемнериниң кандидаты. Оглу Вадим — экономист-менеджер, республиканың Хереглекчилер кооперациязының даргазының бирги оралакчызы.

Г.П. Ооржак улус депутаттарының Кызыл хоорай Советиниң депутатынга база сонгудуп чоран. Бүзүрелдиг эмчи, хей-ниитичи ажылдакчы, ынаньштыг ие.

Биче-оол МААДЫ, журналист.

СПОРТЧЕ УЛАМ ХАДАРА ТУДАР

Херээженнер спартакиадазы

Июль 12-13 –те Культураның болгаш дыштанылганың национал парыгыга база Совет Тываның 5 чыл аттыг стадионунга Тываның херээженнер шимчээшкининиң 75 чылы, ТР-ниң Херээженнер чөвүлелиниң 10 чылынга тураскааткан республиканың херээженнер спартакиадазы болуп эрткен.

Ийи хүн дургузунда Кызыл хоорайдан 3, кожууннардан 14 командаларның кежигүннери эстафета, стол теннизи, шашки, узунун шураары, 100-200-400-1000 метрге чадаг чарыш, хол бөмбүүнүн маргылдааларына база уран көрүлдө мөөрейинге маргышканнар.

Командалар хол бөмбүүнге 4 бөлүккө ойнааннар. Түннелинде Бай-Тайга, Улуг-Хем, Кызыл кожууннарның болгаш найысылалдың чыныды командазы шыгарап үнген. Бо арткан командаларның аразына Кызыл хоорайның херээженнер командазы тиелекчи болган. Хол бөмбүүнүн ийги, үшкү черлеринде Бай-Тайга, Кызыл кожууннар.

Спартакиаданың сөөлгү оюну хол бөмбүү төнери билек, байырлыг шугум чыскаалы болган. Шаңналдар тыпсыр мурнунда ТР-ниң Күш-культура болгаш спорттун күрүнө комитетиниң даргазы С.Ы.Ооржак республикага, кожуунга, сумуга спорттун болгаш кадык-чаагай амыдыралдың сайзыралына үлүг-хуузун кииргени дээш хоочуннар Любовь Донгак, Валентина Седендоржуева, Чечек Каоолга ТР-ниң Күш-культура, спорт комитетиниң хүндүлүг бижиктерин тывыскан. Аянмаа Монгуш, Чечекмаа Хертек, Галина Дарыңмаа, Алевтина Иргит, Татьяна Иргит оларга республиканың күш-культураның, спорттун тергиини атты тывыскан.

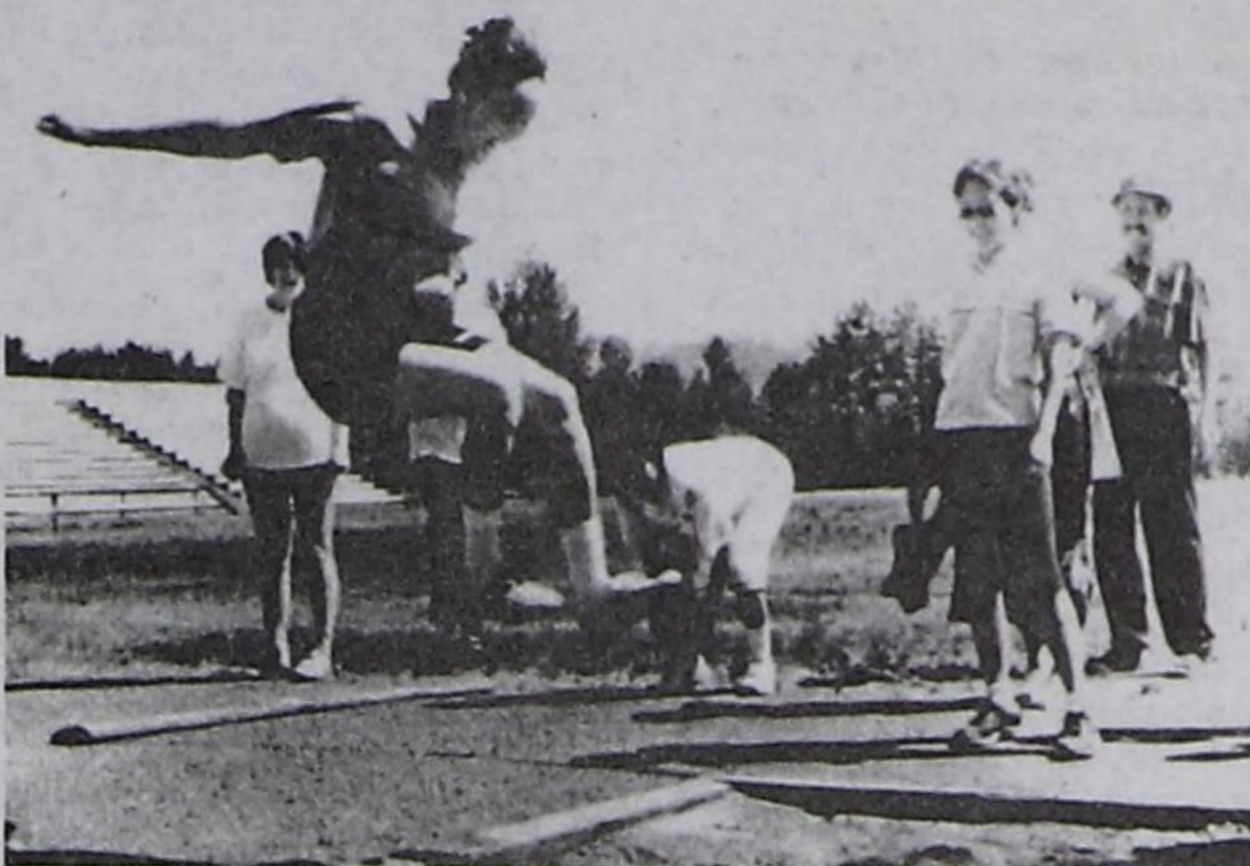
Чиик атлетикага нийтизи-биле 1-ги черни Кызылдың чыныды командазы, 2-ги черни Кызыл кожуун, 3-кү черни Бий-Хемниң командалары ээлээн. Стол теннизинге Чаа-Хөл, Улуг-Хем, Кызыл хоорайның ойнакчылары тергиидээн. Шашкиге Барыын-Хемчик, Чаа-Хөл, Кызыл хоорай, эстафетага Кызыл хоорай, Барыын-Хемчик, Бий-Хемниң командалары 1,2,3-кү черлерге төлептиг болганнар.

Республиканың херээженнер спартакиадазының бирги черин Кызыл хоорайның херээженнери ап, кубок, медальдар, дипломнар-биле шаңнатканнар. 2-ги черни чаа-хөлчүлөр, 3-күзүн улуг-хемчилер чаалап алган. Хол бөмбүүнге эң эки камгалакчы атка Вероника Иргит (Бай-Тайга), эң эки ойнакчыга Франческо Дум (Улуг-Хем), эң эки халдакчыга Саяна Монгуш (Кызыл кожуун) төлептиг болганнар. Тиелекчилер, шаңналдыг черлерни алганнар база идепкейжилерге өртектиг шаңналдарны тывыскылаан.

Спартакиадага эң демниг, найыралдыг команда деп үнелелди алган Мөңгүн-Тайга командазының эң аныяа 38 харлыг болза, арктаннары 50-54 хар аразында

кожууннун идепкейжи херээженнери болуп турарын чыылганнар онзалап демдегледип турган.

1998 чылда Тиилелге хүнүнге тураскааткан 346 км хемчээлдиг республика чергелиг «Хенделең — Кызыл» чадаг чарыш марафонунга тиилээн болгаш «чүгүрүк кижилер чурту» деп адын бо удаада база катап камгалап алган команданың удуртукчузу, Чаа-Хөл кожууннун спорт комитетиниң даргазы, республиканың күш-культура болгаш спорт шугумунга 38 чыл ажилдап чоруур спорттун алдарлыг ажилдакчызы Н.Т. Шыраптан маргылдааның эртип турар байдалын

сонуургадым.

— Спартакиаданы организа-застап кааны кончуг эки-дир.

Мындыг оюннар баштай сумуларга албан-организациялар аразына, дараазында чадада Чаа-Хөл кожууннун 1-ги чери азы республиканың херээженнер спартакиадазына киржир эргени чаалап алыры-биле 4 сумудан 5 командалар аразына болуп эрткен. Кожуунга 1-ги черни алган Чаа-Хөл сумузунун херээженнер командазы эки түң-нелдерлиг киришти. 1 км хемчээлге чадаг чарышка Ак-Турдун эрмчи сестразы Бай-Кыс Нава чемпионнады. Шашкиге Айлаң Норжун кожууннун адын камгалааш, 2-ги черни алган. Эң улуг назылыг киржикчиге Алдымаа Сергеевна Назыты культураның алдарлаг ажилдакчызы, стол теннизинге республиканың 5 дакпыр чемпиону 1-ги черни чаалап алган. Маргылдааларга

ниити 15 санны алгаш, быжы-биле 2-ги черже үндүвүс. Херээженнер спартакиадазын отуруп турары спорттун сайзыралына эки эгелээшкин деп көөрдүр мен — деп, ол үнелээ.

Николай Шыраптын маргылдааны чылдың эртирип турар болза, спорттун сайзыралына улам эки дээнин Танды кожууннун командазының капитаны, кожууннун херээженнер чөвүлелиниң даргазы, биология, психология эртемнериниң башкызы Урана Ховалыг деткиди:

—Келир чылын спартакиада болур болза, шыраак белеткедиг келир бис. Спартакиаданың программазы делгем, белеткели эки дээрзин демдеглевес аргажок. Маргылдаанын кожууннардан киржикчилерин өөредилге

черлериниң ниити чуртталга бажынарарына чыттырып, удуурчыдар чер-биле безин хандырып турары спортчуларга таарымчалыг-дыр — деп тайылбырлады.

Мурнуку чылдарда спартакиадаларга 35 хардан өрү назылыг херээженнер киржир турган дүрүмнү база спартакиаданы 5 чыл болгаш эвес, чыл санында эрттирер дугайында спортчуларның күзээшкиннерин ТР-ниң Херээженнер чөвүлелиниң даргазы И.Ш.Очур, Спорткомитеттин даргазы С.Ы.Ооржак база өске-даа организаакчылар өөренип көөрүн азаап турган.

Чойганмаа САТ.

Владимир САВИНЫХТЫҢ
чуруктары.

ТӨЛЕПТИГ СПОРТЧУЛАР

Спартакиадага Кызыл кожуундан 16 кижиге составтыг херээженнерниң спортчу командазы идепкейлиг киришкен. Херээженнерниң спортчу командазын кожууннун херээженнер чөвүлелиниң даргазы А.О.Халбаажык база спорт комитетиниң даргазы В.Н.Полев удурткан.

Кожууннун херээжен спортчу командазының төлептиглери, аныяк-даа бол, спорттун хоочуннары апарган Сукпактан башкылар Долаана Саая, Долаана Дилгижек, Баян-Кол суурнун үндезин чурттакчызы, амгы үеде республиканың тубдиспансериниң эмчи сестразы Аида Топча, Шамбалыгдан башкы Саяна Монгуш, Кур-Черден культура ажилдакчылары Айлаң Ондар, Роза Куулар, база-ла Сукпактан спортчулар Урана Саая, Мара Бады, Каа-Хем суурдан команданың база республика Спартакиадазының эң-не улуг назылы, ТР-ниң культуразының алдарлыг ажилдакчызы, могаг-шылаг билбес, эрес-кашпагай Опал Шулуу болганы өөрүнчүг.

Уран чүүл көрүлдезинге дрессировщица Розалинаның (Р.Куулар), сарбашкын Опалина-биле (О.Шулуу) күсеткени баштак көргүзүү онзагай болганы-биле дээди шаңналды алган. Херээженнер спартакиадазының эң-не солун, чараш оюну волейболга үстүнде адааным спортчуларның командазы 3-кү черни ээлээш, тиелекчилерниң санына киргени мактасанчыг.

Кожууннун херээженнер командазының тергииннери, спортчу угбашкылар Урана Саая 400 метрнин чадаг чарыжына 2-ги, Долаана Саая 1000 метрге 3-кү черни ээлээш, шаңналче кирген. Олар кайызы-даа сукпакчылар.

Спартакиаданың башкарыкчылары кожууннардан келген аалчыларны хоорайның албан-организацияларына, яамыларына хуваап, удуур-чыдар орансава-биле хандыраарын, спонсоржу ачы-буян чедирилгезин кылып, дуза кадарын дилээн турган. Тыва Республикада Чонну ажилга хаара тудар күрүнениң федералдыг албанының департаментизи Кызыл кожууннун төлээлерин эки хүлээп ап, аякшайы, аыш-чеми-биле хүндүлээннер. Ооң-биле чергелештир ук албан чериниң коллективинге, ооң удуртукчузу В.С. Чаш-оолга өөрүп четтиргени-висти илереттивис.

Ольга САНДАРАА,
кожуунда өг-бүле болгаш
ие-чаштар айтырыглары-
ның талазы-биле кидистиң
специализи.

Алдан-маадырларның тура халышкынының 120 чыл оюнга тураскааткан байырлалдың

ПРОГРАММА ЗЫ

Июль 21-ден 23 хүннеринде — байырлал мурнунун хемчеглеринин хүннери

Июль 24-тен 26 хүннеринде — байырлалдың эртер хүннери
ИЮЛЬ 21-22

"Алдан-маадырлар" деп кино-чуруктуг көргүзүг, Сүт-Аксы сумунунуң Культура одаанга **11.00 шактан 17.00 шакта** — хүннүн-не.

"Алдан-Маадыр" чурт-шинчилел музейи болгаш салбырының көжүп чоруур делгелгезинин экспонаттарын көргүзери. Сүт-Аксы сумунунуң Культура бажыңыга эртенгинин **9.00 шактан** кезээкинин **17.00 шакка** чедир — хүннүн-не.

60-маадырларның тура халышкынындан бээр 120 чыл оюнга тураскааткан эртем-практиктиг конференция. Чадаана хоорайның Культура бажыңыга, **13.00 шакта**.

ИЮЛЬ 23

Республиканың уран чүүл мастерскаяларының, ус-шеверлернин, чурукчуларның кылыгылары болгаш ажилдарының делгелгези. Болур чери: Ондар Кошкар-оол аттыг Сүт-Аксы сумузунуң стадиону, эгелээри эртенгинин **9.00 шакта**.

13.00 шакта: алдан-маадырларның тура халышкынының 120 чыл оюнга тураскааткан эртем-практиктиг конференция. "Самбажык" Культура бажыңыга, Алдан-Маадыр суур.

ИЮЛЬ 24

10.00 шакта — Теве-Хая — Сүт-Хөл автооруктун аждыдышкыны. (Хылдыг-Үзүк арт кыры).

11.30 шакта — Социал төптүң аждыдышкыны (Сүт-Аксы).

11.00 шакта — Хол бөмбүүнге маргылдааның эге оюннары, Сүт-Аксы суурда стадионга.

12.00 шактан эгелеп — Оргу-Шөл девискээринге майгын хоорайны тигери.

14.00 шакта — Юбилейнин байырлыг аждыдышкыны. Сүт-Аксы Культура бажыңыга.

— Республиканың болгаш кожунунуң артистеринин каттышкан байырлыг концерт көргүзүг.

Байырлыг кезээнин соонда — аалчыларга байырлыг шайлалга.

— Алдан-Маадыр, Оргу-Шөлче чорууру.

ИЮЛЬ 25

10.00 шакта — аъттар чарыжы.

10.00 шакка чедир — Алдан-Маадыр сумузунга болгаш Оргу-Шөл девискээринче аалчыларның чедип алыр үези.

Алдан-Маадыр девискээр адресинге уткуушкун, музей болгаш төөгүлүг черлерни көргүзери.

11.00 шакка чедир — спортчулар болгаш командаларның бүрүткели — Оргу-Шөлге судьялар штавы.

11.00 шактан эгелеп — хереглекчилер ниитилелинин, хуу садыгыларның ярмарка-садыглажылгазы.

15.00 шакта — волейболга маргылдааларның түннел оюннарының эгелээри (эр, херээжен).

13.00 шакта — "Кара-Дагның тугу" — чадаг чарыш маргылдаазы.

14.00 шакта — "Кара-Дагның хартыгазы" — 16 хар чедир анык мөгелер хүрежи (паспорт азы төрүттүнген дугайында херчилел албан).

Анык мөгелер хүрежи төнерге — 50 хардан өрү назылыг хоочун мөгелернин хүрежи.

21.00 шакта — Концерт, "Самбажыктын одаанга" найырлалдың кезээзи, салют (фейерверк) адыдышкыны.

ИЮЛЬ 26

Эртенгинин 9.00 шакта — "Көдүрер-даш" маргылдаазы, "Эң-не эки дериттинген аът" көрүлдези.

10.00 шакта — чадаг чарышка маргылдаа (эр, херээжен): Ак-Даш — Алдан-Маадыр.

11.00 шакта — "Оргу-Шөл" театржыткан көргүзүг.

13.00 шакта — 128 мөгелернин хүрежи.

Хүреш төнери билек: тиелекчи спортчуларны болгаш командаларны, культурулук көрүлделернин тиелекчилерин шаңнаары.

БАЙЫРЛАЛДЫҢ БАЙЫРЛЫГ ХААШКЫНЫ

Хүндүлүг аалчылар! Байырлалдың хемчеглеринин кол эртер чери — Оргу-Шөл девискээринге аш-чем, үлетпүр барааннарының садыгылары, хөй-ниити чөмөнниге черлери ажилдаар. Удуур-чыдар майгын, чаглактарлыг келирин дыңнаттывыс.

Садыг машиналарына шөлге турар чөпшээрел алыры албан! Чөпшээрелди Хемчик көвүрүүнүн постуздан, Сүт-Хөл кожунунуң ИХК-ден ап болур.

ЭПЧОКСУНМАС СИЛЕР

"Тывахарылзааинформ" ААН-ниң дыңнадыры болза:

Бо чылдың **ИЮЛЬ 15-ТЕН**

ИЮЛЬ 27-ГЕ чедир үеде АТС-

99 болгаш АТС-97 телефон

четкилеринге телефон харыл-

заазының көргүзөр ачы-дуза-

зын экижидер сорулга-биле

профилактика ажилдарын

чорудар. Бо үениң дургузунда

телефон харылзаазының

ажылынга бичин үзүктөлийш-

киннер үнүп кээп болур.

Харылзаа ачы-дузазы

чедиреринге эпчок байдалды

тургусканы дээш абонен-

тилерге бодунуң буруузун

"Тывахарылзааинформ" ААН

баш удур миннип тур.

ТӨРҮТТҮНГЕН ХҮНҮҤЕР-БИЛЕ

Бистиң ававыс, кырган-ававыс **Анайбан Насировна ЧҮЛДҮМ** 60 хүннерде 60 харлап турар. Ол Чаа-Хөл кожунунуң Ак-Туруг суурунда чурттап чоруур. Бистиң ававыс ажилгыр, биче сеткилдиг, дузааргак кижжи. Ол хөй ажы-төлүн бут кырынга тургузуп, эртем-билигге чедирип каан.

Авай! Бис сеңээ ынак бис. Уругларыңарны, бистерни, кижизиг, эки кижилер кылдыр өстүрүп кааныңар дээш четтирдивис!

Төрүттүнген хүнүн таварыштыр ававыска, кырган-ававыска быжыг кадыкшылды, ааскежин, өөрүшкүнү, бистиң ававыска ам-даа үр чурттап, орук изеп, узун назын назылаарыңны сеткиливис ханызыңдан күзедивис, Авай.

Хөй санныг ажы-төлү, күдээлери, кенээтери, уйнуктары: Люба, Павел, Олег, Оля, Сырга, Аржаан, Аяс; Саша, Салбак, Роман, Чодураа, Чойган, Лера, Байлак, Аюна, Аяна, Сайлык, Орлан, Ай-Мерген; Алена, Шолбан, Сылдыс.

КОНКУРСКА КИРЖИҤЕР!

Тыва Республиканың Чазаа объектилер тудар организацияларны болгаш медицина дериг-херекселдери сөөртүр черлерни тодарадыр талазы-биле моон мурнунда чарлаан конкурска немей дараазында чүүлдү дыңнатты:

Конкурс **2003 ЧЫЛДЫҢ ИЮЛЬ 17-де 14.00 шакта** Тыва Республиканың Чазак Бажыңының 2-ги каадынга болур.

Садар объектилер болза:

1. Каа-Хем суурда АТС.

Кылыр ужурулуг арткан ажилдарның смета өртээ—3509,44 муң рубль.

Тударының хуусаазы — 2003 чылдың июль-ноябрь айлар.

2. Кызыл Партизаннар кудумчузунда ЦТП. Арткан ажилдарның смета өртээ 2,6 млн. рубль. Тудар хуусаазы — 2003 чылдың июль-

сентябрь айлар.

3. Пушкин кудумчузунда 16 квартиралыг бажың. Арткан ажилдарның смета өртээ 14242,5 муң рубль. Тудар хуусаазы — 2003 чылдың июль-аидан 2004 чылдың март айга чедир.

4. Республиканың өкпе диспансеринин медицина дериг-херекселдерин садып эккээри.

Медицина дериг-херекселдеринин өртээ (сава өртээ, транспорт болгаш өске-даа чарыгдалдар чокка) 11503 муң рубль. Эккээр хуусаазы — 2003 чылдың сентябрь.

Чагыглар хүлээп алыры 2003 чылдың июль 16-да доостур.

Сонуургап турар бүгү айтырыгларны капитал тудуг эргелелинге келгеш, билип алыр. **Ооң адреси: Кызыл, Красноармейская кудумчузу, 76. Телефоннары: 1-01-39, секретарьны 3-46-43.**

Нина Самдановна ТАМДЫН

2003 чылдың июль 14-те үр эвес аарааш, 53 харлыында, Тыва Республиканың А.С.Пушкин аттыг Национал библиотеказының директору Нина Самдановна Тамдын чырык өртемчейден, ажы-төлүндөн, өг-бүлезинден кезээ мөңгедө чарлып чоруткан.

1950 чылдың февраль 11-де Чөөн-Хемчик кожунунуң Чадаана хоорайга төрүттүнген. 1967 чылда Чадаананың №1 ортумакашколазын, Чөөн-Сибиринин күрүне-ниң культура институтун 1972 чылда чедишкынниг дооскаш, Тываның А.С.Пушкин аттыг республика библиотеказынга ажилчы намдарын эгелээн.

Анык специалист республика библиотеказынга улуг библиограф, оон улаштыр кедээ ажил-агыл литература килдинин эргелекчинге, эртем-методиктиг килдинин улуг методизи бооп ажилдап чораан.

Үр-түннелдиг ажылы дээш, РСФСР-ниң Культура яамызының болгаш культура ажилдакчы-

ларының профэвилелдер ТК-ның, культура ажилдакчыларының профэвилелдеринин Тыва обкомунуң Президиумунуң Хүндүлел бижиктери-биле, Тыва АССР-ниң, Тыва Республиканың культу-ра яамызының Хүндүлүг бижиктери-биле шаңнаткан.

1989 чылда арга-дуржулга-лыг специалист Н.С.Тамдын Коммунисттик партияның Тыва обкомунуң библиотеказының директорунга томуйлаткан. 1990 чылдарның эгезинден эгелеп республиканың уруглар библиотеказының эртем талазы-биле оралакчы даргазынга, республиканың караа көрбестерге тускай библиотеказының директорунга ажилдап чораан. 2003 чылдың февраль айда Тыва Республиканың А.С.Пушкин аттыг Национал библиотеказының директорунга томуйлаткан.

Кандыг-даа албан-дужаалга ажилдап чорааш, Нина Самдановна Тамдын бодунуң бедик угаан-медерелин, профессиона-

мергежилин, ханы билиглерин, шынчы чоруун көргүскен.

Кады ажилдап чораан эш-өөрүнге, номчукчуларынга сагыш човангыр, дузааргак, биче сеткилдиг, омак-сергек, эки чүүлге бүзүрелиг ажилдакчы, удуртукчу чораан.

Тыва Республиканың культу-разы, ооң иштинде библиотека ажил-херээ улуг чидиригге таварышкан. Нина Самдановна Тамдынның чырык омур-хевири кады ажилдап чораан эш-өөрүнүң сагыш-сеткилинге кезээ мөңгедө артар.

Тыва Республиканың А.С. Пушкин аттыг Национал библиотеказы.

Тыва Республиканың Национал библиотеказы, библиотеказының директору **Нина Самдановна ТАМДЫННЫҢ** үр эвес аараанының соонда, хенертен мөчээни-биле өг-бүлезинге, ажы-төлүнге, чоок кижилеринге, төрелдеринге ханы кажыыдалды илередип тур.

Тыва Республиканың Экономика яамызы Людмила Ооржаковна Маадырга ооң уруу

Викторияның

элекке мөчээни-биле ханы кажыыдалды илередип тур.

Россияның Журналистер эвилелинин Тывада салбыры "Тыва" КТРК-ның ТВ студиязының литература-уран чүүл редакциязының редактору Владимир Очурович Ооржаков, ооң өг-бүлезинге, төрелдеринге оглу

Найданның

озал-ондакка таварышкаш, мөчээни-биле ханы кажыыдалды илередип тур.

ШЫН

e-mail: shyn@tuva.ru

Индекс 667000. Кызыл хоорай, Красноармейская, 100.

ТУРГУЗУКЧУЗУ: Тыва

Республиканың Чазаа.

Кол редактор Артур ХЕРТЕК.

РЕДАКЦИЯ КОЛЛЕГИЯЗЫ: К. Сат, Е. Монгуш, Ч. Монгуш, С. Хертек, Т. Хертек.

РЕДАКЦИЯНЫҢ ТЕЛЕФОННАРЫ: Кол редактор — 1-01-35, кол редакторнун оралакчызы — 1-19-87.

КИЛДИСТЕР: ниитилел-политиктиг килдиз — 1-18-10, компьютер төвү — 1-03-90, культура, өөредилге килдизи — 1-03-88, чагаа килдизи — 1-03-87, кедээ ажил-агыл, үлетпүр килдистери — 1-17-09, тел/факс (394-22) 1-17-94, бухгалтерия — 1-17-91.

Солун келбейн барганда, дараазында телефонче долгаар: 3-14-94. Неделяда үш катап үнер. Хемчээли парлаан 2 ама. Тираж 6836. Чагыг 81.

АГАР САНЫБЫС: № 4070381040000010000 Б ОАО Банк "Тувакредит", Кызыл ИИН—1701008465; корр сч 3010181060000000729 БИК 049304729.

Солун Россия Федерациязының Парлалга болгаш массалыг информация чөпсөктеринин талазы-биле хоойтужуудулазының чорудулгазынга контроль болгаш бүрүткөлийн Тыва девискээр эргелелинге бүрүткеттинген.

Бүрүткеттирген дугаары — Т-00007. ТР-ниң парлалга болгаш информация күркөмтединин типографиязынга парлаан. (Кызыл, Шетинзин-Кравченко, 1).

Солунда парлаттырган материалдарның авторларының бодалдары редакцияның туружу-биле дүүштейн барып болур. Айгыттыг саянары болгаш өске-даа фактылары, дыңнадыгылары дээш авторлар боттары харыылаар.